

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

2026

СЕНТЯБРЬ–ОКТ

Магъаммат-Наби
Халидов

85

Дагъыстан гъукуматны Башчысы А.М. Абдулмуслимов М.-Н. Халиловгъа Дагъыстанны халкъ язывчусу деген гъюрметли атны шагъатнамасын тапшура.

Дагъыстан Республиканы Маданиятыны министри З.А. Бутаева М.-Н. Халиловгъа Дагъыстан Республиканы Гъюрметлев грамотасын тапшура.

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:

Министерство цифрового
развития, информации
и печати
Республики Дагестан.

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издается с 20 августа
1917 года

5

2026

сентябрь – октябрь

Бу номерде:

М.-Н. ХАЛИЛОВ.

Алпавут (повест) 3

Новеллалар 43

Эсселер 67

Шиърулар 72

Язывчуну яратывчулугъу

гъакъында 84

М. БАММАТОВ.

Отдан, сувдан оьтген сююв 87

Редакция республиканских
литературных журналов
«Соколёнок»
и «Литературный Дагестан».

Баш редактор
М.М. Агъматов

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
Б. Гъажиев
М. Гьусейнов
А. Жачаев
И. Махтибеков
А. Солтанмуратов
И. Ханмурзаев

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:
серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г.
выдан Управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Подписной индекс:
на год – ПС802
на полугодие – ПМ981

ТАНГЧОЛПАН №5, 2026
На кумыкском языке

Печать офсетная. Бумага офсетная.
Формат 70 x 108 ¹/₁₆. Усл. печ. л. 8,4.
Физ. печ. л. 6,25. Уч. изд. л. 7,81.

Подписано в печать 29.09.2026 г.
Выход в свет 15.10.2026 г.
Тираж 355 экз. Заказ № 1868.

Редакция: «Редакция республиканских литературных журналов “Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».
Адрес редакции: 367000, РД, г.Махачкала,
ул. Даниялова, 55. **e-mail:** litdag@mail.ru, **сайт:** litdag.ru; **tg:** litdag; **vk:** litdag

Издатель: ГБУ РД «Этномедиахолдинг “Дагестан”»
Адрес издателя: 367018, г. Махачкала,
пр. Насрутдинова, 1-а.

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»»,
367018, РД, г. Махачкала, ул. Времена года, 6.

Цена свободная.

 Шаир ва язывчу
Магъаммат-Наби Халиловга – 85 йыл

Магъаммат-Наби Халилов,
Дагъыстанны халкъ язывчусу

АЛПАВУТ*

Повест

І. Къара денгиз – неге къара бола о?..

Ёлунг инамлы буса, йыракълыгындан тартынма.

Удальцов* бугюн ахшам «Ростов» деген кюрешив жамиятны уьуне эпсиз хошлу кюйде гирди. Ярышлагъа гъазирлик гёрмек учун жыйылгъан кочаплар бир гесек оьзюн гёзлеп тургъан саялы, ол:

– Къарчыгъаларым, гечип къоюгъуз... Асмоловну* ягъында эдим. Лакъырыбыз бираз узатылып къалды...

– Василий Игнатъевич булан Сиз этеген гъар лакъыр бизин учун эпсиз пайдалы болагъанын биз яхшы англайбыз. Гечигип гелгенигизни де бардыр бир хайыры, – деп, къазакъ кочаплардан бириси Батъканы «айыбын жувду».

– Бар, къоччакъларым, бар. Туршу айда болажакъ бизин тюрк сапарыбызгъа Асмолов оьзю ёлбашчылыкъ этежек.

– Нечик?..

– Не яхшыдыр!..

– Бизин учун ол чу – уллу аркъатаяв, – деп, кочаплар гъариси гъар якъдан хошлу кюйде къычырып йиберди.

– Василий Игнатъевич алдындагъы гюнлерде Таганрог шагъаргъа барып гелген. «Надежда» деген уллу ролкер* къотарылып, денгиз ягъада токътагъанындан эпсиз сюнген. «Надежданы» эки айгъа фрахт* этип алажакъгъа гемени еси булан дыгъар байлагъан. Матрослардан къайры гемеде биз де болажакъгъа эки де якъ разилик билдирген. Уьч мачталы шо уллу юк геме пус булан да ишлей, елкен язып да юзе. Шо буса денгизде йыракъ сапаргъа

чыгъагъан Асмоловну инамлы умутлагъа байлай ва юрегинде тынышыв тувдура. Асмолов гемеге будай юклежек. Тюркия гъар йыл Орус пачалыкъдан нече минг путлар булан будай сатып ала. Бу йыл буса Анадол областны берекетли топурагъындан будайны мол тюшюмю жыйылып тура. Василий Игнатъевич кѣмекчилерине тапшуруп къоймай, Константинополь шагъаргъа бизин булан оъзю гележек. Шо буса – бизин учун уллу болушлукъ. Йыракъ Тюркияда яннавурубурда шолай уллу абуру булангъы адам болмакълыкъ бизин ругъбузну гѣтережекге шеклик этмеймен.

Бу жаны бар лакъыргъа тынглап турагъан Магъаммат Мама*:

– Матвей Тимофеевич, билмеймен, Сиз мени Тюркияны тахшагъарында болажакъ уллу кюрешивлеге алармысыз яда алмасмысыз, тек Асмолов шо будайны къайсы портдан юклея буса да, мен огъар кѣмекге барма къабулман, – деп, эки де къолун уьстге гѣтерди.

– Мен де...

– Мен де...

– Мен де... – деп, кочаплар гъариси гъар якъдан хошлу кюйде сесленди.

– Баракалла, къоччакъларым! – деп, Батъка разилигинден пос мыйыкъларын бир башлап сыйпады, сонг оьктем кюйде оланы учларын бурду.

Кочаплар гележек уллу кюрешивлеге гъазирлик гѣрювню уллу ругъланыв булан башлады.

* * *

Асмолов Ростовгъа ювукъдагъы станицаларда маканлашгъан ер есилер булан этген агъднамалагъа гѣре, иннырлардан айланып, гемени трюмуна сыягъан чакъы будайны путлукъ педирелер булан чегип, кетен хараллагъа тѣгюп гъазирлеме гиришди. Будай деме будай тьгюл, ону гъар бюртюгю бир кагъраба тьюрге ошай. Бары да кочаплар Асмоловгъа бу иште де яхшы кѣмек этди. Тюркиягъа уллу ярышлагъа баражакъ он эки де кочапны атлары алданокъ малим этилсе де, кюрешивчюлени арасында гѣнгюлсюз болуп айланагъан бирев де ѳкъ эди. Не къадар олар тазаланмагъан, елпинмеген, къурумагъан будай кьошулуп къалмасын деп тергев этип турдулар. Сонг да, кетен харалланы башлары ѳлда ачылып къалмасын деп, оланы аркъан булан бек байладылар. Кочаплар бир аз заманны ичинде йигирма атарбаны ялкъынларына ерли будай хараллар булан тѣбе этип толтурду. Ишге белсенип къалгъан анадол къазакълар йыргъа да эпсиз уста халкъ экен. Олар атарбаларын еринден тербетгендокъ, чѣлню тегиш ѳлларын къарны-гѣнгю булан айтылагъан йырлары булан узатды. Арбачыланы янында олтургъан кочаплар да «авлакъ концертден» уллу леззет алды. Обоз портну абзарына гиргендокъ, хош юрекли Асмолов:

– Къоччакъларым, гъали аш да хабып, бираз ял алайыкъ, – деди.

Гемени трюмуна салынгъан батгъычны алдында эретургъан Магъаммат-Мама:

– Василий Игнатъевич, биз шу йигирма да атарбаны къотармай туруп, аш хапма да, ял алма да алгъасамайбыз, – деп, кочаплагъа бурулуп къарады. – Сонг да, Аллагъ буюрса, бугюн бирдагъы керен юкленип гелме хыялыбыз бар.

– Магъаммат-Мама тюз айта!

– Денгиз сапарда бизге ял алма кѣп гюнлер болажакъ!

– Тарыкъ болса, гече къалып да ишлербиз! – деп, кочаплар гъариси гъар якъдан сесленип, оьзлени разилигин билдирди. Асмоловну ювугъунда эретургъан Батъка:

– Бу мени къарчыгъаларым – къайсы кюрешивде де, къайсы иште де тынышып не экенин билмейген нарт уланлар, – деп, оьктем кюйде оралды. Кочаплар уьч гюнню ичинде гъаракат этип, «Надежданы» трюмун будай хараллардан толтурду. Бары да гъазирлик гёрюв чаралар тамам этилген сонг, уллу денгиз геме тютюн быргъысындан узакълангъан базыкъ тавуш да чыгъарып, ёлгъа тюшдю.

* * *

Гемеге бир де минмеген Магъаммат-Мамагъа бир башлап эпсиз четим тийип турду. Бийик толкъунларда бешик йимик чайкъалып турагъан «Надежда» ону гёнгюн булгъама къарады. Амма «денгиз аврув» зор кочапны енгме болмады. Ол бу гъалгъа тез уьйренип къалды. Болажакъ уллу ярышлагъа гъазирлик гёрюв ёлну боюнда да юрюлюп турду. Бир гюн къоюп бир гюн, ахшамлар, Батъка оьзюню кочапларын гемени эркин палубасына* жыйып, ёлгъа деп алгъан уллу тёшеклени де яйып, гъазирлик гёрюв дарсларын юрюте. Таза, салкъын гъавада кочаплар эпсиз муштарлы кюйде бири-бири булан тутушуп ябуша. Асмолов да, Батъка да оланы гъаракатына хошлу кюйде къарай туруп, бири-бири булан къужурлу лакъырлар да эте. Бир-бир ахшамлар буса олар, кочаплагъа да, матрослагъа да къошулуп, гъар тюрлю къужурлу оюнланы ойнай, йырлай, бийий... Гъасиликалам, юреклер ювукъ болса, ёл йыракъ болмас дегенлей, сапаргъа чыкъгъан къайнар къанлы кочаплар оьзлердеги ругъну отун сёнме къоймай юзюп туралар. Сагъыш дертлер гелме къараса, оланы да тез енгме уьйренгенлер.

Бир гюн ахшам Асмолов:

– Гелигиз, уланлар, заманны къысгъартмакъ учун, бир тюрлю амаллар излейик. Мисал учун, гъарибиз яшавда болгъан таъсирли ва къужурлу агъвалатланы гъакъында лакъыр этип, бир-бирибизни гёнгюбюзню ачайыкъ, – деп, гемени палубасына жыйылгъанлагъа тапшурмалы ой берди. – Мен башлайым, сиз тёшлерсиз. Мен Ростов шагъардан кёп арекде Метелица деген кютюрде* тувгъанман. Мени яшлыгъым да шонда оьтген. Бизин уллу агълюбюз: уллатам, улланам, атам, анам, инилерим, къызардашларым – барыбыз да гъайван-малгъа къуулукъ этип оьсгенбиз. Сав гюнлер булан авур иште егилип турсам да, магъа арада-ягъада гъавгъа барма да, ял алма да имканлыкълар бола эди. Бизин кютюрюбюзню айланасында кёп гиччи оьзенлер, кёллер, батмакълыкълар бар. Тюрлю жынслы балыкълар, хундузлар, гёзенлер, къыртавукулар, къыроьрдеклер, чыллер* – къайсын бирин айтайым, гъав этмеге не жан да, не къуш да бар. Тек мен гъав этме сюеген заман къыш айлар эди. Дагъы къыржанланы айтмагъанда, тюлкюлер, тавшанлар, къабанлар бизин чёллени «есилери» гъисаплана. Амма буланлар* оланы барысын да унутдуруп къоя. Бизде буланлагъа орманланы хожайынлары дей. Олар онча да уллу къыржанлар чы, бир оьлтюрюлген буландан йигирма путдан да артыкъ эт чыгъа. Буланни эти сыйыр этден эсе де татывлу бола. Бир буланни эти булан бир уллу агълю къышны чыгъарма бола. Ону уллу мююзлерин, терисин сатгъанда да, къолгъа нечакъы акъча геле! Гъасиликалам, мен гъар йыл къышда гъавгъа

мекенли кюйде гъазирлене эдим. Исси опуракъ, аякъгийим тарыкъ болагъаны кимге де англашыла. Гъавчуну лыжалары да, эки атылагъан тюбеге де, тюбек от къюулгъан кѣп патронлары да болма гереки де ким де биле. Амма, уланлар, билемисиз, сынавлу ит къайсы гъавну да уллу уъстюнлюгю гысаплана. Мени ярмакюде кѣп акъча да берип сатып алгъан эпсиз тизив гъавчу итим бар эди. Ол къайсы къыржанны да гызына тюшюп, ону ийисин алып юрюй эди. Ахырда да ол мени шол къыржан булан табушдура эди.

Шо йыл кышда Анадолну топурагъына кѣп къар явуп, къыржанлар азыкъ излей туруп, гъалсыз да болгъан эди, этден де тайгъан эди. Аювъятгъан айны бир гюнюнде танг билине туруп, тарашым да булан гъавгъа чыкъдым. Гече явгъан мамукъ йимик йымышакъ къарны уъстюнде лыжаларым ёл алып болмай, батып къала. Артсыз-алсыз тюз авлакъны не гъалларда буса да енгип, ормангъа ювукъ болдум. Тарашым терен къарны уъстюнден атыла-батыла туруп барагъан къоянланы артындан чабып, сонг къайтып яныма гелип: «Яхари, хожайыным, мен чи къоянланы ортагъа алып, гъалсыз этип, сагъа гъазир этип беремен. Неге тюбегингни чакъмайсан?» – деп айып этме сюегендей бир токътавсуз гъаплай. Мен де огъар: «Гъей талмайгъан тарашым, шо гиччине къоянлагъа бугюн бир залим патронларымны атып, зая этме суймеймен. Гел, экибиз де уллу азыкъ излейик», – деп жавап беремен. Орманда чана чапмай дегенлей, лыжаларымны чечип, бирин-бирине къаплап, сыртымдагъы дорбагъа салдым. Олтуруп аш хапдым, сув ичдим, бираз ял алдым. Сонг еримден эретуруп, базыкъ эмен тереклени арасындан гъаран-гъаран ёл ала туруп бараман. Уъстевюне бир терекден бирисине атылып айланагъан атъялманлар бутакъланы къатлав къарын башыма, елкеме тѣгюп къоя. Тарашым буса менден кѣп алда къыржанланы гызын излей туруп, чабып айлана. Ол узакъ заман гъаплап турду, сонг зигерли тавуш эте туруп, тынып къалды. Шо тавуш чыкъгъан якъгъа багъып алгъасап юрюп йибердим. Тюбегимни де экини уъстюне минген кюйде тутгъанман. «Неге тарашымны тавушу сѣнюп къалды? Неге? Неге?» – деген талчыкълы ойлар юрегимни кысып, бирден-бир гъалек болдум. Оъз оъзюме берген соравлагъа жавап тапма болмай, талчыгъып, алгъа чабып йибердим. Итимни къан гызы мени бир уллу талагъа алып барды. Таланы этегинде авзубурну къангъа батып тарашым ятгъан. Ону къурсагъы тешилип, оьпке бавуру салланып тура. Къарны уъстюндеги къан ёлакълар гызы болуп алгъа гете. Мен шо гызы булан алгъа юрюп турдум. Йыракъларда къыргъайванны сюлдюрю гѣрюндю. Булан! Дюр, дюр, бу якъларда кѣп ёлутгъан, уллу къаркътарасы булангъы булан. Оъзю де тиши булан. Тиши буланланы мююзлери болмай. Олагъа табиятта берилген бары да гюч туякъларында топлангъан. Оъзлени уъстюне чапгъан къайсы йыртгъыч гъайванны да олар уллу туякълары булан тебип оьлтюре яда авур яралай. Огъар тюбек атмакъны маънасы ёкъ. Патронну жаканы* огъар ерли етишмежек. Тюбекни тавушу буса ону бирден-бир уьркдюрежек. Сонг ол къачып ёкъ болажакъ. «Огъ, йыртгъыч болмаса, йыртгъыч! Шу эки атылагъан тюбегим булан эки гюллени сени башынга уруп, майларынгни чачмагъан сонг не амал! Магъа шонча заман гъалал къуллукъ этген тарашымны паралап оьлтюргенинг саялы, мен сенден оьч алмай чы къоймажакъман», – деп къагъарландым. Шо гюн ахшам, бош къайтма да арив тюгюл деп, эки тавшанны да йыгъып, уйге къайтдым. Булай гъалгъа бир де

тарымагъан мен орманда болгъан агъвалатланы уйде паракхат кюйде гёз алдымдан оьтгерип къарадым. Мени тарашым яралангъан буланнны гызына тюшген. Булан гюлледен яраланмагъан. Неге тюгюл, орманда тюбекни тавушу къулакъгъа чалынмады. Авур къаркъаралы буланлар уьстюн къар, тюбюн буз япгъан кюртлеге тюшген сайын буз оланы туякъларын шиша йимик гесип, паралап къоя. Мен болма ярайгъан дагъы да тюрюлю гъалланы гёз алгъа алдым. Амма булангъа чыкъгъан ачувум булан юхлап болмай, талаша туруп, гечеден эртен этдим. Эртен де шо буланнны излеп табарман ва оьлтюрермен деген умут булан гъавгъа гъазирлендим. Гъар заман да йимик бугюн эртен де, барыбыздан да алда уянып, гъайван-малгъа къуулукъ этип турагъан уллатам: «Вася! Вася! Тез къыргъа чыкъ!» – деп къычырды. Не болгъан экен деп, эсер-месер болуп, мен къолумда толгъан тюбегим де булан чабып уйден чыкъдым. Гюренибизни алдында, башын да чалгъа пашман ийип, шо баягъы булан токътагъан. Уллатам ону сыртын, бетин-башын сыйпай туруп, огъар яшгъа йимик ушана. «Тайыгъыз янындан! Мен огъар эки гюлле йиберме сюемен. Ол мени аявлу тарашымны таптап оьлтюрген», – деп уллатама буварыв этдим. Тюбегимни гёзлеген кюйде булангъа ювукъ болдум. Уллатам мазаллы къолу булан уруп, къолумдагъы тюбегимни ерге тюшюрдю ва: «Сени юрегингде шу янсыз, оьзю оьзюн якълап болмайгъан жангъа бираз сама языкъсыныыв ва рагъму къалмагъанмы? Шуну къангъа батгъан туякъларына къара гъали», – деп, магъа айып этме башлады. Мен де къайпанмай: «Бу буланнны туякълары къангъа батгъан буса да, оьзю саппа-сав, мени тарашым буса къангъа да боялып, оьлме де оьлюп, орманда сойралып ятгъан», – дедим. «Шо саялы чы дагъы, бу гъакъыллы ва исбайы гъайван, этген ишине гёкюнюп, оьзюнден гечмекни тилеп, сени алдынга гелген. Къара гъали, Вася, муну гёзлерине», – деп, уллатам буланнны мазаллы бойнундан тутуп, башын гётерди. Мен ону уллу, дёгерек гёзлерине тикленип къарадым. Ону якъкъларына агъылагъан гёзьяшланы гёргенде, тюбегим менден ихтиярсыз ерге тюшюп къалды.

Мени уллатам кютюрде сынавлу ярачы гъисапда белгили эди. Ол адамны ярасын да, гъайваннны ярасын да оьзю жыйгъан ва къурутгъан отланы сувда къайнатгъан дарманлары булан сав эте эди. Уллатам да, мен де бир башлап буланнны къансавлагъан туякъларын исси сув булан жувуп тазаладыкъ. Сонг оланы дарман салынгъан таза чюпюреклер булан байладыкъ. Шолай бир нече керен. Узакъ къалмай буланнны туякълары саппа-сав болду. Булан буваз болгъанын биз сонг-сонг билдик. Тарашым булан да ол янгыз оьзюню жаны учун тюгюл, туважакъ баласын якълап ябушгъан болгъан экен. Къышны узагъында башгъа гъайванларыбызгъа береген ем булан буланнны да ашатып турдукъ. Язбашда къозлады. Анасын эмип тоймайгъанда, сыйырларыбызны сютюн де ичире туруп, баласын да торайтдыкъ. Ол да анасы булан яшыл от ашайгъан болду. Булан да, ону баласы да къолгъа онча да исинип къалгъан эди чи, ёлдашларына къошулар деп, нече керен орманда къойсакъ да, бизге къайтып гелип къала эди. Бир керен уллатам: «Къайсы къыржан да – эркинликде оьсюп гелген бир гъайван. Оланы гъарисини оьз дюньясы бар. Буланнны дюньясы – орманлыкъ», – деп де айтып, ана-баланы башбавларын атарбаны артына да байлап, оланы кёп йыракълардагъы уллу агъачлыкъгъа етишдирип гелди. Арадан кёп заманлар гетсе де, шо булан артында баласы да булан мени

тюшлеримде къайтып-къайтып геле эди. Шондан сонг мен къолумда тюбек булан кыргызанлагъа бир де гъав этмегенмен. Гъали, кёп аваралы ишлеримни арасында чола да табып, мен оьзюнде тувгъан, оьсген кютюрге, къартларымны янына чакъда-чакъда бараман. Энни гиччи оьзенибизни ягъасында да олтуруп, балыкъ туту туруп ял аламан.

Василий Игнатъевични хабары Магъаммат-Мамагъа онча да гючлю таъсир этди чи, Батъка оьзю къазакъ асгерде къуллукъ этегенде болгъан къужурлу гъалланы гъакъында лакъырлашагъанда да, ол пашман ойларын шо буланны янындан къайтарып болмай эди. Ол бу мюгълетде: «Бизин темирханшуралы байлар-бийлер де кыыш айларда табиятта кеп чекмей тюгюл, – деп ойлаша эди. – Беллерине от къуюлгъан патронташлар да байлап, гъавчу тюбеклери, гъавчу итлери булан олар йыракъ тавлагъа атлана. Онда къалын орманланы икълыгъында, къарны тубюнде ятгъан гетген йылгъы отланы къуругъан юкъларын, тереклени япыракъларын ашай туруп къубагийиклер ёлугъа. Бизин 272 гъавчулар оланы, анасы-баласына да къарамай, уруп йыгъып туралар. Бай гъаву булангъы олар шагъаргъа уллу давларда гючлю душмандан уьст болгъан драгунлар йимик марзайып гирелер. Олар къубагийиклени таваларда кыызартып ашап битдирген сонг, оланы уллу чатыраш мююзлерин оьзлени уйлерини тыш тамларына, къапуларыны уьстюне илелер. «Сайки, биз шулай уллу гююнери булангъы адамларбыз», – деп айтма сюелер. Бугюн бизде шо асил жанланы шулай рагъмусуз кюйде кыырып турса, тангала тавларда оланы туякъ гызылары да къалмажакъ». Дагъы да бир нече улан лакъыр этген сонг, Асмолов Магъаммат-Мамагъа:

– Энни, тав къарчыгъа, сени де ёкъ тюгюлдюр айтма къужурлу хабарларынг? – дегенде, ол, эки тынгла, бир эшит дегенлей:

– Нечакъы да бар, Василий Игнатъевич, тек дагъы гезик лакъыр этме яраймы? – деп, сорав булан жавапланды. Асмолов:

– Воллагъ, ярай, иним. Бары да хабарланы бугюн ахшам айтып битдирип къоймайыкъ. Къайтар ёлубузну да санагъанда, бизге бу гемени уьстюнде, огъ-гьо-гьо, нече керен, нече тюрлю лакъырлар этме тюшежек! – деп, юхугъа гетме заман болгъанны англатды.

* * *

Муна, бугюн ахшам да Магъаммат-Мама гиччи, тар каютаны тунчукъ гъавасындан азат болмакъ учун, гемени уьст къатындагъы палубагъа чыкъды. Гемени къабургъасындагъы базыкъ аркъанлагъа да таянып, ол артсыз-алсыз узатылгъан денгизни астаракъ чайкъалып турагъан жанлы майданына тикленип къарагъан. Денгизни таза ва сюзюк гъавасы ону оьзтёрече атив ийиси Магъаммат Маманы ойлу гъалын шоссаят тюрлендирип къойду. Артдан эшеген юваш ел елкенлерин язгъан «Надежданы» сувну уьстюнден чананы йимик сыргалатып тура. Гемени алды булан къавгъалы чайкалар увакъ чабакълагъа гъав эте туруп уча. Къара денгизни хожайындары – юнусбалыкълар* бири бириси булан ярышгъа чыкъгъанда йимик сувдан гъавагъа атылып ойнай. Олар онча да хошлу ва иштагълы ойнай чы, кёлде киринеген гиччи яшлар йимик янгыравукъ тавушлар эте. Палхус туюленлер буса, бир мюгълетге къара сыртын гёрсетип, сувгъа яшынып къала. Ахшамгъы

бу айбат гёрюнюшден Гюнеш де леззет ала буса ярай, бийик кёкден төбен туюшуп, «Надеждагъа» кызыл шавлаларыны артындан иржайып къарагъан. Магъаммат-Маманы татли ойларын:

– Къара денгизни ниъматларына къарап тоюп болмаймысан? – деген базыкъ тавуш бёлдү. Магъаммат-Мама бурулуп артына къарады. Ону ювугъунда жан къурдашы Мишутка да булан боцман* токътагъан эди. Магъаммат-Мама эки де кёолун денгизге узатгъан кюйде:

– Яхари, агъам, шунча ашив, перезе туюсю денгизге Къара денгиз деп неге кёойгъан? – деп, тамаша болду.

– Бу денгизге шолай атны тюрклер кёойгъан, – деп, боцман оёзю башгъалардан эшитген кюйде англатыв берме гиришди. – Къара туюс – давну туюсю. Бу денгизде нечесе юз йылланы узагъында тюрклени де, орусланы да, болгарланы да, гюржюлени де дав флотларыны арасында гючлю давлар юрюлюп тургъан. Олар бири-бирисини нечесе-нечесе дав гемелерин бу денгизде батдыргъан. Нечесе-нечесе матросланы, офицерлени санлары катранланы* азыгъына айлангъан. Яралангъан ва оьлген адамланы къаны сувну уьстюнде къара дамгъа болуп гёрюне болгъан. Гюна, шо саялы да, иним, тюрклер бу гёзел денгизге Къара денгиз деп кёойгъан. Боцманны жавабы Магъаммат-Маманы бираз гёнгюлсюз этди. Ол лакъырны агъымын башгъа якъгъа бурма сююп, Мишутканы къара узун тюклер япгъан, йыртыллап турагъан мазаллы сыртын генг, уллу аясы булан сыйпай туруп:

– Машалла, бу йыртгъыч гъайванны Сиз кёолгъа нечик уьйретме бажаргъансыз? – деп тамаша болду.

– Огёо-гёо-о... О – кёп узун лакъыр... Къысгъача айтып кёояйым. Мен «Надеждадан» алда нече тюрлю гемелерде юзгенмен. Дав гемелер булан да, юк ташыйгъан елкенлер булан да дюньяны айланасындан бир нече керен юзгенмен. Бир гезик бизин «Могучий» деген дав гемебиз Тихий океанда уллу толкъунланы авзуна туюшдю. Биз, матрослар, гечени узагъында гючлю толпан булан ябуша туруп, танг къатдырдыкъ. Ел де токътап, гъалыбыз-гъавкъатыбыз да битип, биз, матрослар, палубада сойралып ятгъан эдик. Бирден капитанны ярдымчысы* рупордан*: «Сувда адамны къап-къара сюлдюрю гёрюне!» – деп, гъалек тавуш булан бир нече керен такрарлады. Биз, матрослар, къакълыгъып эретуруп къалдыкъ ва палубаны къабургъасында тизилип токътадыкъ. Ареклерде бир сюлдюр сувдан гъаран чыгъып гёрюнеген гемени къурухун да къучакълап токътагъан. Капитанны буйругъу булан биз бир къайыкъны сувгъа туюшюрдюк. Капитан: «Кюсменчи матрослар булан юзюп барып, шо адамны алып гел!» – деп, магъа буйрукъ этди. Биз, матрослар, шо сюлдюрге етишгенде, тамаша болуп къалдыкъ. Батгъан гемени къурухуна тырнакъларын да батдырып аюв бала илинген эди. Аюв бала, къоркъупму, къурухдан айрылма сюймей эди. Биз ону гъаран-гъарангъа тартып алып, къайыкъгъа салдыкъ. Узакъ заман сувда къалгъан аюв бала зырыллап къартыллай эди. Боцманны хабарына муштарлы кюйде тынглап турагъан Магъаммат-Мама, чыдамлыгъын енгип болмай:

– Сонг, сонг нечик болду? – деп сорады.

– Нечик болагъандыр, иним, аюв баланы гележек къысматын мен оьз бойнума алдым. Мен огъар гиччи яшгъа йимик кёуллукъ этдим. Гемедесю

ёкъ экенге, мен ону кашгъа уйретдим. Узакъ къалмай башгъа сурсатланы да ашайгъан болду.

– Эт де бере болгъансыздыр?

– Нече тюрю аш берсек де, биз огъар эт бермей эдик.

– Неге? – Неге тюгюл, эт – къайсы йыртгъыч гъайванны да чинк де сююмлю ашы. Этни, къанны ийисин алып юрюйген йыртгъыч гъайван бир заманда да къолгъа уйренмей. Уйренсе де, намарт къылыгъын тас этмей. Олар, бир онгай тюшгенде, гъатта озлени сакълайгъан, ашатагъан къаюм адамгъа чапма да, ону паралама да бола. Шо саялы да мен аюв баланы эт де, къан да не экенин билмейген кюйде оьсдюрдюм. «Надежданы» капитаны мени боцман къуллукъгъа ишге алагъанда, бир башлап магъа разилик бермей турду. Ол: «Гъар гюн уьч-дёрт матросгъа береген эт булан Сизин аждагъа чакъы аювугъузну ашатма-тойдурма болмайман», – деп пушгъурлана эди. Мен: «Алдында тёбе болуп эт бар буса да, бу гъайван ону ийислеп де къарамай», – дегенде, ол, ажайып болуп, башын чайкъады ва: «Буса, яхшы!» – деп, мени къолумну алды.

– Мишутканы балыкъдан чы магърюм этмейсиздир?

– Балыкъ – аювну лап да сююмлю ашы. Муна, тюшден сонг денгизге тор ташлагъан эдим, гъали шогъар гёз къаратма гелгенмен.

– Мишутка да булан?

– Къайда бара бусам да, ол менден айрылмай. Бир-бирде капитан мени кают-компаниягъа* чакъырагъан кюю бола. Озокъда, мени макътамакъ учун чакъырмай, иштеги кемчиликлеримни, хантавлукъларымны ачыкъгъа чыгъарып, магъа къатты буварывлар бермек учун чакъыра. Айтагъаным, иним, капитан мени «тазалайгъанда», къырыйымда олтуруп Мишутка да бола. Капитан шо гъалгъа уйренип де къалгъан. Ол эпсиз гъалек ва къагърулу адам буса да, мени аювумдан къоркъуп, магъа гъатдан озуп къычырмагъа болмай.

– Мишутка бизин гемеде биревге де чапмагъанмы?

– Чапмагъан. Озокъда, мен огъар: «Палан адам – душман, огъар чап!» – деп айтсам, ол мени буйругъумну кютежек. Тек гъалиге ерли бизин гемеде бир де шолай душман болмагъан.

– Воллагъ, гъакъыллы гъайван.

– Ол нечик гъакъыллы гъайван экенин шу торубузну уьстге гётерип чыгъаргъанда гёрежексиз.

– Заман болгъан буса, торну сувдан алайыкъ дагъы.

– Заман чы болгъан, тек дагъы да кёмеклер болмаса, биз бу уллу торну гётерме-сюйреме болмажакъбыз.

– Мен болажакъман. Биревню де авара этмегиз, агъам. Мен шо торну сувдан яппа да-янгыз гётережекмен. Боцман эки башы палубаны темир къазыгъына байлангъан торну тартып къарады ва Магъаммат-Мамагъа:

– Торну аркъанлары согъув алатны къыллары йимик ойнай. Торубуз балыкъдан толгъангъа ошай, уьстге тартма ярай, – деди. Торну базыкъ аркъанлары бир башлап Магъаммат-Маманы къоларына чырмалма сюймей эди. Сонг ол базыкъ кеннир аркъандан челтир-челтир болуп эшилген торну бар гючю-къуваты булан озюне тартма башлады. Тор сюйсюнмей туруп, аста-аста къолгъа гелме башлады. Бираздан гемени тюбюнде торну уллу дорбасы гёрюндю. Ону ичи кёп тюрюл балыкълардан толгъан эди.

– Яхари, Магъаммат-Мама, кѐмекге матросланы чакъырайым? – деп, боцман гъалекленди. Магъаммат-Мама жавапны орнуна, сувун да саркъдыра туруп, балыкъдан толгъан торну гѐтерип, палубагъа ташлап къойду. Озокъда, артыкъ гъаракат этмекден ону бети де ёрулгъан эди, мангалайындан тер де агъа эди. Амма шо талгъан гъалы да огъар:

– Воллагъ, Къара денгиз балыкъдан нече де бай экен, – деп гъайран болма пуршавлукъ этмеди.

– Къара денгизде онлар булан тюрлю-тюрлю балыкълар юзе, – дей туруп, боцман торгъа тюшген балыкъланы жынсларын санап йиберди. – Иргъай, сюйрюк, гъамса, лосось, кефаль, анчоус...

Сонг ол, атылагъан-талашагъан балыкълардан толгъан торну алдында чонкъайып олтургъан Мишутканы башын сыйпай туруп, Магъаммат-Мамагъа:

– Гѐремисен, иним, бизин къырыйыбызда, айыплы адам йимик алдына да къарап, пысып токътагъан бу къыр гъайванны? Ол балыкъланы ювугъуна сама бармай.

– Неге?

– Неге тюгюл, Мишутка мунда, гемеде, матрослар йимик къатты низамгъа уйренген. «Ма», – деп алдына салгъан затны тюгюл ашамай. Сонг да Мишутка жаны бар балыкъланы да ашамай. Боцман, талашывун токътатгъан бир нече балыкъны торну ичинден чыгъарып, Мишутканы алдына салды. Сонг ол кетен елкенлер булан доланып турагъан матросланы чакъырып гелтирди ва:

– Шуну гѐтерип, кокгъа* элтигиз, – деп, буйрукъ этди. Дѐрт матрос гъаран гѐтерип, балыкъдан толгъан торну камбузгъа* алып гетди.

* * *

Гемедеги уллу чоюн къонгуравну гъар гезик Мишутка оъзю къагъа. Ол оъзюню еси боцман гемедегилени ашгъа чакъырагъанда да яда матросланы вахтасын алышдырагъанда да, къонгуравгъа тагъылгъан чалывну шоссаят алып, эки де ал аякъларыны арасына да къысыдырып, чоюнну сеслендирип, уллу леззет ала. Бугюн эртен де къонгуравну зангы Магъаммат-Маманы къулагъына арыв макъам йимик чалынды. Гечелер эшеген денгизни салкъын ели ону онча да рагъат кюйде ял алма къоя чы, ол гъар гюн эртен юхудан тоюп, къувзакъ кюйде уяна. Ол кочап къурдашлары булан палубагъа гѐтерилди. Башында Батъка да, Асмолов да булан кочаплар чыныгъыв оюнларын башлады: герилип-созулуп сан-санын язды, жымчыкъэтлерин ойнатды, турникде тартылды, бири-бирини артындан чапды. Къаркъараны эртенги къыздырыв масхара-ихтилат булан тамамланды. Жувунуп, эртенги ашны да ашап, кочаплар палубагъа бирдагъы керен гѐтерилди. Бу гезик оланы юреклерин дазусуз сююнч елеген эди. Неге тюгюл, ареклерде, уфукъланы гѐкшумал туманларыны арасында денгиз ягъалар гѐрюнме башлады. Денгиз ягъалардагъы беклик къалаланы, маякъланы, бийик имаратланы акъ сюлдюрлери гемедеги кочаплагъа ювукъ болгъан сайын, Магъаммат-Мама Тюркияны топурагъындан оъзюню юрегине исив гелеген йимик гъис этди. Ол оъз-оъзюне: «Огъ, уллу Осман пачалыкъ, мен гъали де сени топурагъынга аякъ басмагъанман, амма сен бары да бусурманланы оъзюнгню айлананга макънатисдей тартагъанынга мюкюр боламан!» – деп аста тавуш булан сѐйледди.

«Надежда» Босфор деген бугъазгъа лап да ювукъ болгъанда, капитан:

– Пусну ябыгъыз, машинлени токътатыгъыз, елкенлени палубагъа тюшюрююз, эки де лабарны сувгъа ташлагъыз! – деп буйрукъ этди. Матрослар чалт айланып, капитанны буйругъун шоссагъат кютдю. Он адамгъа ери булангъы уллу къайыкъ сувгъа тюшюрюлдю. Капитан да, лоцман* да, Асмолов да, кюсменчи матрослар да шо къайыкъгъа минип, бугъазгъа багъып юздю. Бугъаздан оьтюп, Мармар денгизни ягъасындагъы Константинополь шагъаргъа етишмек учун, ягъадагъы гъар тюрлю идараларда тарыкъ-герек кагъызланы онгарма герек бола. Озокъда, гюмрюк* гъакъны да тѐлеме герек. Къайыкъдагъылар гемеге къайтып гелгенде, бу ажайып арив эртенни «къызыл къалачы» Гюнеш кѐкню тѐрюне чыгъып да битген эди. Мишутка адатлы гъалда къонгуравну къагъып, гемедегилени тюш ашгъа чакъырды. Тюш ашдан сонг матрослар ял алмагъан кюйде гъариси оьз къуллугъун кютме гиришди. Кочаплар да матрослагъа арекден къарап турмай. Олар ълну боюнда гемеде кютюлеген гъар тюрлю ишлерде матрослагъа болушлукъ эте туруп геле.

Узакъ къалмай «Надежда» бугъазны сувларына гирди. Уллу татавулну ичи гелеген-гетеген гемелерден толгъан. Оланы къурух башларында елпиллеп турагъан байракълар бираз тѐбен тюшюрюлген. Демек, шо – бугъазда юзеген гемелер бири-бирине этеген абур-сыйны белгиси. «Надежда» да оьзюню уьч тюсю байрагъын* шолай эниш тюшюрген кюйде юздю. Константинополь шагъарны сатыв-алыв порту бир заманда да бош болмай. Муна бугюн ахшам да «Надеждагъа», портгъа гиргинче алда, гетеген гемени ерин тутмакъ учун бираз къарама тюшдю. Шо буса матросланы ва кочапланы кююне-гъалына онча таъсир этмеди. Неге тюгюл, олар ълда хапарсыз ишлер болмагъангъа, Тюркиягъа сав саламат етишгенге эпсиз шат эди.

Тюркиядагъы биринчи эртенни Асмолов да, Батька да эпсиз алгъасавлу кюйде башлады. Асмолов будай харалланы къотарывну, гысабын юрютювню оьзюню ярдымчысына тапшурду, огъар тийишли англатывлар да берди. Батька буса кочапланы гъар тюрлю масъалаларын чечмек учун, оьзюню орнунда Магъаммат-Маманы къоюп гетди. Ол чакъда-чакъда кочаплагъа: «Магъаммат-Мама – оьзюню йылларындан да, оьзюню пагъмусундан да кѐп алда юрюйген улан», – деп такрарлай бола. Асмолов да, Батька да шагъарда узакъ къалгъангъа гемедегилени ичибушма башлады. Кочаплар гъатта: «Кюрешивлер башланып, биз геч болуп сама къалмагъанбызмы экен», – деп чийсынлыкъ да этди. Амма олар негъакъ талчыгъа болгъан. Асмолов да, Батька да ахшам къашкъарала туруп гемеге эпсиз хошлу кюйде къайтды. Олар экевю де ахшамгъы ашдан сонг уьстге, палубагъа, чыкъды ва кочапланы гюбюнде де олтуруп, муштарлы кюйде лакъыр этме башлады.

– Тюрклер бу ярышлагъа мекенли кюйде онгарылгъан экен, – деп, Асмолов шавкълу кюйде аяларын бирин-бирине ишыды. – Билемисиз, уланлар, ярышлар къайда оьтгерилежек? Тюркияны Дѐртюнчю солтаны Сулейманны гъюрметине-эсделигине ишленген, дюньяда лап да уллу межитни ювугъунда, уллу майданчада оьтгерилежек! Межитни айланасында кѐп яшавлукъ уьйлер бар. Тюрклер шо уьйлени ярышларда ортакъчылыкъ этежек кочаплар учун петер уьйлеге айландыргъан, оларда ашама-яшама, юхлама турма бары да онгайлыкълар болдурулгъан, ярышлагъа гъазирленмек учун имканлыкълар да бар. Тек шо ярышлар башлангъанда, къаравуланмагъан онгайсызлыкълар

тувулунуп кьалармы экен деп, биз шагьарны кёп петер уйлеринден де айланып кьарадыкь. Олардагы яшавлукь шартланы биз онча ушатмадыкь.

– Бир петер уйге де бармай, гемеде кьалсакь нечик болур, уланлар? – деп, Батька Асмоловну оюн давам этди. – Ярышлар оьтгерилежек майданча да портдан онча йыракьда тьогюл. Ондан кьайры да, Сулейман межитге ерли конка да юрюй.

– Нечакьы да яхшы!

– Биз разибиз!

– Бизге гемеде онгайлы!

– Биз бу гемени оьзюбюзню уьюбюз йимик гьисаплайбыз! – деп, кочаплар гьариси гьар якьдан сесленип, бу таклифни бир гёнгюлден арив гёргенин исбатлады.

II. Солтан да мюкюр болду

Кочангьа етмиш тюрлю гьюнер аз.

Ярышлар учун онгарылгьан майданчаны уьстю зорба уллу чатыр булан ябылгьан. Чатыр онча да мукьаятлы кюйде ишленген чи, янгур явса да, ел чыкьса да, ярышлагьа бир зат да пуршавлукь этмежек. Чатырны айланасы ачыкь, ичинде буса гюзню юваш еллери ойнап тура. Озокьда, булай уллу ярышлагьа Константинополь йимик алты юз минг адам яшайгьан шагьарны ва Осман пачалыкьны сюйген-сюйген адамы гелип болмай. Чакьырыв кагьызлар бир нече жумалар алда солтанны – Экинчи Абдул-Гьамитни айланасындагы лап гьюрметли бир мингге ювукь адамгьа уьлешинген. Мунда, озокьда, солтан, ону вазирлери ва ойчулары учун бийик тах ишленген. Ярышлар башланма гьали де хыйлы заман бар. Амма чатырны тьобюнде олтургьан ерлени бири сама да бош тьогюл. Шо ерлерде тюрк вилайтланы деребейлери*, аянлары*, каймакамылары*, тюрк асгерликни пашалары* олтургьан. Бусурман ругьанилер булай жамият чараларда ортакьчылыкь этмей. Кьатынгишилеге де ва гьакьылбалыкь болмагьан яшлагьа да булай ерлеге бармакь кьадагьа этиле. Чатырны тьобю балжибин уягьа ошай. Жыйылгьанлардан бирлери ювугьунда олтургьанлар булан кьызышып лакьыр эте, бирлери кьалгьан тарта, бирлери кьысгьа кьужурлу хабарлар айтып, хоншуларын кюлете. Кёп санавдагы кьуллакьчулар ез тепсилери булан олтургьанлагьа чай, кьагьва, салкьын сув ташый.

Ярышлар башлангьынча алда, Тюркияны Дёртюнчю солтаны Тенгсиз Сулейманны эсделигине багьышланып онгарылгьан уллу реситал* гёрсетилди. Асгер гийимлер гийген жагьил уланлар, ким де сукьланардай тумарлангьан, оьктем аргьумакьлар булан чыгып, бир де тьоп болмагьан Сулейманны асгерин суратлайгьан, кьоркьув билмейген солтан душманлар булан нечик гючлю кюйде чабушагьанын эсге салагьан гёрюнюшлер булан жыйылгьанланы кьурчун кьандырды. Сонг Тенгсиз Сулейманны гьакьында хикаслар* охулду. Тюркияны белгили шаркичилери*, бирлери кьолунда баглама, бирлери тар булан Сулеймангьа багьышлангьан тюркюлени ва кьошмаланы онча да уста йырлай эди чи, жыйылгьанлар олагьа эретуруп харс ура эди. Реситал зурна булан нагараны* чалт мукьамаына тюрк милли гийимлер гийип чыкьгьан

жагъ уланлар бийиген эпсиз атив бийивлер булан тамамланды. Бугюнгю гёрюнюшлерде тиштайпалар ортакчылыкъ этмеді.

Ортагъа уллу къалын халилер яйылды. Ярышланы чалышывчусу* жыйылгъанланы тюрк тилде кюрешивлени низамнамеси булан таныш этме гиришди. Чинк башлап ол бу ярышлар Осман пачалыкъны башында анадаш халкъына къыркъ йылгъа ювукъ гъалал кюйде къуллукъ этген сыйлы солтанны – Биринчи Сулейман Къанунини гъюрметине Тюркияны бугюнгю диванбашы Экинчи Абдул-Гъамитни таклифи ва гъаракаты булан оьтгерилегенни айтып англатды. Бугюн, уьзюрю себеплеге гёре, сыйлы солтан Экинчи Абдул Гъамит мунда гелип болмайгъанны гъакъында айтды. Сонг чалышывчу къайсы пачалыкъдан къайсы кочаплар гелгенин, оланы кюрешивлерде гъали болгъунча етишген уьстюнлюклери гъакъында мекенли кюйде хабарлады. Орус пачалыкъдан гелген кочапланы гъакъында айтагъанда, ол кёп ярышларда ортакчылыкъ этген, гъали болгъунча биревге де утдурмагъан «Дагъыстанны арсланкъапланы» Магъаммат Мама Магътулла-огълуну атын эсгергенде, жыйылгъанлар гючлю кюйде харс уруп йибердилер. Чалышывчу англатыв берген кюйде, ярышлар беш гюнню узагъында юрюлюп туражакъ. Кочаплар эки сиягъгъа бёлунген: биринчи сиягъда – беш путгъа ерли, экинчи сиягъда буса беш путдан артыкъ авурлугъу булангъы кочаплар. Азиялы кочаплар онча бийик ва мазаллы болмаса да, оланы арасында экинчи сиягъдагъылары да аз туюл. Ортакчылыкъ этежек бары да кочапланы атын эсгерген сонг, чалышывчу ярышланы дуванчылары булан да жыйылгъанланы таныш этди.

Ярышлар башланды. Азиялы кочаплар нече де жыйнакълы, гъиллачы, югюрюк уланлар экен. Олар йыгъып болмай, халиде бирини артындан бириси чабып тура. Моюгъан сонг, олар ортада эретуруп, дюгюшме онгарылгъан эркечлер йимик бири-бирине башларын къаплап токътай. Тышдан къарагъанда, олар ял алагъан йимик гёрюне. Гъакъыкътда буса, олар бири-бирисин йыкъмакъ учун, не онгайлыкъ табайыкъ экен деп ойлашалар. Амма дуванчы оланы кёп заман гъаракатсыз эретурма къоймай. Кочаплар гене де жанлана. Бириси бираз къапул* болгъандокъ, башгъасы ону чатларындан тутуп, уьстге гётерип, сонг ерге сыртындан къаплап къоя. Жыйылгъанланы сююнеген кюй! Тюркияда йимик кюрешивлеге гъакъ юрекден авруйгъанлар дюньяда кёп аздыр. Олар Тюркия жамиятны сайламлы ва оьр даражадагъы адамлары экенин де унутуп, мунда чарчымлы яшлагъа айланып къала! Олар гъар утгъан кочапгъа гъюрмет этип, еринден эретургъан кюйде кёп заман харс уруп туралар. Олагъа башгъа туюл – ябушагъан кочап китаилымы яда тюркиялымы. Олар уллу гюнери булангъы кочапгъа уллу сый да эте. Олар бир-бирде ортагъа чыгъып, утгъан кочапгъа «харс» савгъатлардан къайры «хас» савгъатлар береген гезиклер де аз болмай.

Магъаммат-Мама ярышларда уьчюнчю гюнден башлап ортакчылыкъ этме гиришди. Ол гъар гюн уьч кочап булан тогъа тарта. Магъаммат-Маманы гюнереине жыйылгъанлар гъайран болуп къарай. Ол ортада онча да онгайлы ва чалт кюйде айлана чы, ону авурлугъу етти пут туюлдюр деп кимни де эсине гелер. Халиде чалт айланып, къаршы токътагъан кочапны йыкъмакъ учун онгайлыкълар излемесе, оюнну утма болмайгъанны Магъаммат-Мама яхшы биле. Шо гъакъда Батъка Магъаммат-Мамагъа гъар заман да айта бола. Муна,

бугюнлер де ол, халини буччагъында да эретуруп, Магъаммат-Маманы гъар чыгъышында огъар: «Чалт бол, тек хантав болма!» – деп къычыра. Дуванчылар ону бир нече керен арекге тайдырып тура, амма унутуп, рагъатлыкъ табып болмай, халиге ювукъ гелип къала. Бир-бир тогъа тартывланы Магъаммат-Мама чалт тамамлай, бирлеринде узакъ заман долана, бирлерин де буса оъзюне юреги авруйгъанланы, айрокъда Батьканы къарсалама-къабунма борчлу эте. Не этме герек, гъалиден нечесе юз йыллар алъякъда да Рим пачалыкъны гладиаторлары да шолай нечеселени юреклерин талчыкъдырып гелген. Олар чы йыртгъыч гъайванлар булан яда оълюм, яда яшав учун ябуша болгъан. Аллагъгъа шюкюр, гъали кюрешивлени шолай къагърулу къанунлары гюнден тайгъан. Гъали кочаплар бири-бирисин утмакъ учун яда бири бирисине утдурмас учун ябуша.

Батька нечакъы гъалек болуп айланса да, ичинден юрегинден оъзюню кочапларыны тогъатартыв натижаларындан рази. Ону кочаплары ярышлар юрюлюп турагъан дёрт гюнню ичинде эки тутушувда тюгюл утдурмагъан. Бек тизив гъасил! Амма лап жаваплы кюрешивлер бугюн башлана. Бугюн ортагъа кочапланы да кочаплары, ярышланы «кёр бугъалары» бири-бириси булан «сюзюшме» чыгъажакъ. Бугюн де гъаман да йимик чатырны тюркюнде Тюркия жамиятны уьст къатлавларыны вакиллери олтургъан. Тюркияда къайсы кочап ута деп арагъа акъча салып ойнамай. Тюркюнден таба юрюлеген шолай гъаваслы оюнланы уьстю ачылса, айыплылар уллу къоудулар булан такъсырлана, гъатта туснакъ этилме де бола.

Бугюн сыйлы солтан Экинчи Абдул-Гъамит Топкъапыдан* чыгъып, дёрт гюнню узагъында чатырны тюркюнде бош къалып тургъан «тахын» еледи. Ону булан лап ювукъ адамлары да гелди. Солтангъа абур этип, жыйылгъанлар барысы да эретуруп токътады. Саламлашгъан сонг, Экинчи Абдул-Гъамит жыйылгъанлагъа олтурма ихтияр берди. Ярышланы алдында, адатлы гъалда, арив милли макъамлар согъулду, къарны-гёнгю булан айтылагъан халкъ йырлар йырланды. Амма бугюнгю чебер оюнлар кёбюсю гъалда тиштайпаланы бийивлерине багъышлангъан эди. Тюркияны исбайы тиштайпалары оъзлени арив айланышлы бийивлери булан жыйылгъанланы къурчун къандырып къойду. Гъаман да оъзюню гъислерин ичинде сакълап болагъан, къатты хасиятлы, итти гёзлю, бек тергевлю Экинчи Абдул-Гъамит къызланы сигърулу къушлар йимик учуп айланагъан кююнден, суюкюмлю иржайывундан онча да гъазлана эди чи, оланы къайтарып-къайтарып бийиме чакъыра эди. Бийивлер битген сонг, солтан къызланы башын тутуп гелген тиштайпаны оъзюню «тахына» чакъырды. Экинчи Абдул-Гъамит шо тиштайпа булан узакъ заман лакъыр этип турду. Сонг савгъатлар учун онгарылгъан хазнасындан алтын йиплер булан тигилген гиччи дорбагъа алтын акъчалар тёгюп берди.

Кюрешивлер башланды. Ярышланы барышына гёре, ахырынчы гюн де Магъаммат-Мама уьч кочап булан ябушма герек. Гъар тогъатартыв эпсиз кыставуллу ва къарсалавлу кюйде оьте. Гъар кочап солтанны алдында оъзю лап да гючлю ва къуватлы алпавут экенин гёрсетме сюе. Шо муратда бир бир кочаплар оъзлени пайдасы учун тогъатартывну къанунларын бузма къарайлар. Шолай эки кочапны дуванчылар ярышлардан тайдырып тура. Магъаммат-Мама халидеги ерин чалт алышдыра туруп, гъар айланышын,

гъар чапгъынын ойлашып эте. Азиялы кочаплар эпсиз алаша ва базыкъ бола. Чинар терекни къысгъа бувналгъан базыкъ гесегине ошап къалалар. Оланы белинден тутма да, бутларына илинме де эпсиз кыйын бола. Сонг да оланы къаркъарасындан тер булан бирче шоссагъат май да чыгъа. Шо саялы да, олар къолдан тез сыпкъырылып арекге чыгып марзая. Болса да, къаравчулар Магъаммат-Мама тогъатартагъан мердешлерден эпсиз рази ва огъар хошлу кюйде харс ура. Асмолов Магъаммат-Маманы кюрешивлерине Ростовдан озю мунда алып гелген кочапланы гюбюнден тынч туруп болмайгъан яшны йимик ичибушуп къарай. Батъка буса, гъаманда йимик авзуна эки де аясыны къабургъа янларын да тиреп, базыкъ, къонгурав тавушу булан кычыра туруп, англатывлар ва насигъатлар бере. Огъ, кюрешивчулер, кюрешивчулер! Дюньягъа Геркулес яралгъанлы, сиз де ону гюнерлерин узата туруп гелгенсиз. Сиз озюгюзню тюгенмес уьлгюз булан нечесе чий адамланы да чыныкъдырып, арнаутлагъа айландыргъансыз. Балики, Аллагъу-Таала сизин гюч ва къуват не экенин инсанлагъа гёрсетмек учун яратгъандыр. Сиз лап да оър макътавллагъа тийишли адамларсыз! Магъаммат-Мама бирдагъы бир эпсиз гючлю азиялы кочапны сыртын халиге тийдиргенде, бары да жыйылгъанлар еринден эретуруп, узакъ заман харс уруп турду. Экинчи Абдул-Гъамит де еринде олтургъан кюйде харс урду. Энни биргине-бир тогъатартып къалгъан. Шо да – солтанны сююмлю кочабы Макъсут да, аты Азиядагъы пачалыкълагъа аян болуп гелеген Магъамат-Мама да гюч сынажакъ мюгълетлер. Шо мюгълетлер башлангъынча, чалышывчу танапус билдирди. Неге тюгюл, эки де кочап бугюн экишер керен тогъатартып талгъан-арыгъан. Сонг да олар жувунма герек, терлеген, нас болгъан кюрешив гийимлерин алышдырма герек. Бу эки де кочап бугюнлерде бири-бирисин сынавлу кюйде тергеп турду. Макъсут йыллар ягъындан Магъаммат-Мамадан шайлы уллу. Ондан бийик де, мазаллы да дюр, къап-къара оьнгю май сюртюлгендей йыртылап тура. Ону сан-санында ойнап турагъан къан тамурлар, къолларында ва бутларында жанлы холалардай тербенеген жымчыкъэтлер уллу озьенни айрыкъларын эсге сала. Ону яврунлары ва елкеси онча да базыкъ чы, бойнуну орнунда юлюнген акъ башы башланып къалгъандай гёрюне. Ону къуватлы къолларыны бармакълары онча да базыкъ чы, бири-бирине битев болуп къалгъандай. Тюркиялылар айтагъан кюйде, йыртгъыч гъайванны гючю тырнакъларында, алпавутну гючю бармакъларында бола дей.

Бютюн къаркъарасына къап-къара тюк битип къалгъан Макъсут тюнегюн анакъдан чыгып, бугюн халкъны арасына къошулгъан кыр адамгъа ошай. Неге тюгюл, ону къараву да, озюню тутагъан кюю де эпсиз къагърулу ва къоркъунчлу. Амма Экинчи Абдул-Гъамит ону шолай гёрмексиз ва суюкюмсюз экенинден къуванса тюгюл, бир де гёнгюн бузмай. Неге тюгюл, Макъсут – ону сююмлю алпавуту. Ол ону Тюркияны асгеринден озюню солтансарайына чакъырып гелтирген. Макъсут атлы асгерде къуллукъ этегенде, дав майданда аргъумагъына яра тийип, ону сыртына да гётерип, кёп ерге ерли алып баргъан ва оьлюмден къутгъаргъан. Шо ажайып хабар солтангъа шоссагъат етишген. Ол зор къуватлы Макъсутну озюню сакълавчусу этип алгъан. Солтан Макъсутну уллу кюрешивлерде ортакъчылыкъ этмек учун онгара. Шолай

ярышлагъа гъазирлемек учун, огъар хас саният уста белгилей. Сонг да гъар гюнлюк гъазирлик гёрювде огъар герекли болагъан эмеж де бар.

Тюркияда болсун яда башгъа пачалыкъларда болсун, бойчан къаркъаралы Макъсут гъар гезик солтансарайгъа уьст болуп къайта. Шо буса эпсиз авур хасиятлы Экинчи Абдул Гъамитни гёнгюн енгил кюйде ача. Ону гъар уьстюнлюгюне багъышлап ол солтансарайда уллу шатлыкълар оьтгере. Оьзюню кочабы ярышларда бир де тюп болмайгъанындан ругъланып, солтан энни огъар «Кочап Сулейман» деп ушана. Къыркъ йылланы узагъында аргъумакъны уьстюнден де тюшмей, тюрк асгерни башын да тутуп, савашларда бир де тюп болмагъан эпсиз гючлю, уллу ругълу, Тюркияны лап да сююмлю солтаныны атын Экинчи Абдул-Гъамит оьзюню кочабына ушанып айтма болгъан сонг, Макъсутну оьз элинде нечик уллу абуру барны айтып англатма да эпсиз къыйын. Энни сыйлы солтанны тенглешдириуюн якълап, Тюркияны саяв* адамлары да Макъсутгъа ушанып «Кочап Сулейман» дей. Сонг да оьзюню ругъ атасы, Сулейман Тенгсиз: «Уьстюнлюк къазанма сюе бусанг, аягъынгны оьзенгиде сакъла», – деп айтгъан терен гъакъыллы сёзлери де Кочап Сулейманны гъаман да алгъа талпындырып тура.

Уллу халини эки башында бири-бирисине къарап эки кочап эретуруп токътагъан. Олар экевю де лап гючлю кочапланы сыртын халиге къаппай туруп, энни бири-бириси булан кюрешип, бири-бирисинден уьст болма герек. Жыйылгъанлар тогъатартывну сабурсуз кюйде къаравуллай. Бийик «тахда» олтургъан Экинчи Абдул-Гъамит къалъянын атив ийисли тютюнюн муштарлы кюйде сора туруп, оьзюню кочабына инамлы кюйде къарай. Чалышывчу эки де алпавутну йылларын, авурлугъун, бийиклигин, кюрешивлерде етишген уьстюнлюклерин айтып битген сонг, дуванчы оланы экевюн де бири-бирине ювукъ этди, гесилгенми экен деп, тырнакъларын тергеди, белбавлары байлангъан кюйню тергеди ва къолларын алдырды. Тюркиялылар айтагъан кюйде, сынавлу алпавут оьзюне къаршы ябушагъан кочапны къолун къысып алгъандокъ, ону гъакъында кёп затны билме бола дей. Кочап Сулейман Магъаммат-Маманы къатты, гючлю ва исси къолун алгъанда, ону юрегинде яшырылып турагъан кёп санавдагъы сырланы бирисин сама излеп тапгъанмы экен?!

Ярышлар башланды. Кочап Сулейманда, гертиден де, тюрк ёммакъланы грифиндеги* гюч-къуват бар экен. Тартынывну ва къоркъувну билмейген Кочап Сулейман Магъаммат-Маманы уьстюне бир токътавсуз къутургъан тейир* йимик чаба. Магъаммат-Маманы бою-сою онукинден алаша, авурлугъу да бир пугъа кем. Болса да, ол аякъ уьстде лавламай къатып турма бажара. Шо буса Магъаммат-Маманы гъаракатына инамлыкъ бере. Ол Кочап Сулейман алгъасап тыныш алагъанын, ону къарсалайгъанын, тез къызышып айланагъанын, гъалекленегенин эс этди. Бары да шо мердешлер буса Магъаммат-Маманы пайдасына ишлей. Неге тюгюл, арадан бираз заман гетип, Кочап Сулейман солума башлады. Ёкъ, ёкъ, ол гъали де гючден-гъавкъатдан тюшмеген! Ол Магъаммат-Маманы алдындан-сыртындан тутма амаллар излеп, ону дёрт де янындан чабып айлана. Магъаммат-Мама буса алгъа гъитинмей, оьзюню къоруп сакъламакъны гъайын этип тура. Батъка да огъар: «Алгъасама! Сакъ бол!» – деп, бир токътавсуз къычыра. Асмолов да, Ростовну кочаплары да

кюрешивню барышына эпсиз гьалекленген гьалда къарай. Оланы бетлеринде: «Магъаммат-Мама утдуруп къойма бола», – деген къарсалавну толкъунлары бир токътавсуз ташып тура. Олар барысы да эретуруп токътатъан. Бир мингге ювукъ адам, озокъда, солтангъа абур этип, Кочап Сулейманны якълай, ону къувзатмакъ учун: «Сен Тюркияны оьктемлигисен!» «Биз сагъа инанабыз!» «Сен утма герексен!» – деп кычыралар. Арадан ярым сагъат гетип тура. Кочаплар эпсиз талгъан арыгъан. Танапус билдирлиди. Олар бетин-башын салкъын сув булан жувду, чюйъявлукъ булан къаркъарасын сибирди. Эки де кочап гене ортагъа чыкъды. Амма танапус Магъаммат Маманы пайдасына болмады. Ял алгъан, эсин-ойларын ёрукъгъа салгъан Кочап Сулейман, кюрешив башлангъандокъ, Магъаммат-Маманы «кёпюрге» салып къойду. О да жанлы ва гюмез «кёпюр». Магъаммат-Мама оьзю де къаравулламагъан кюйде, эпсиз яман ва къоркъунчлу гьалгъа тюшюп къалды. Ол гъали болгъунча бир де «кёпюр» болуп токътатагъан. Кочап Сулейман оьзюню бар авурлугъу булан ону тёшюнден басып, «кёпюрню» иелтме, сонг сындырып, хали булан тегишлеме сюе. Шо муратда ол Магъаммат-Маманы халиге тирелген эки де къолун гезик булан келпетлер йимик гючлю къоллары булан кысып бурма къарады. Бажарылмады. Мазаллы тирсегин тамагъына тиреп, тыныш алывуна пуршав этме къарады. Дуванчы эсле, огъар айып этди. Кочап Сулейманны бу пышдырыгъы да бажарылмады. Ол не гьилла да, не амал да излей, тек Магъаммат-Маманы багъыр тёшюн иелтме болмай. Сонг Магъаммат-Маманы ярты бюгюлген бутларын язмакъ учун, ол эки де къолун ону тёшюнден тайдырып, «кёпюрню» бириси башындан тутма къарады. Шо мюгълет Магъаммат Мама учун туснакъны темир къапулары ачылгъан йимик эпсиз онгайлы болуп къалды. Шо «савгъатдан» пайдаланып, Магъаммат-Мама халиге тирелип токътатъан эки де къуватлы къолу булан бир инбашын онча да чалт кюйде тербетди чи, ол бир янына айланып, шоссакъат эретуруп къалды. Чатырны тюбюнде жыйылгъанланы арасында болуп турагъан гъарасатны айтып англатма да кыйын. Кочап Сулеймангъа юреги авруп, гъали утду, дагъы утду деп, ону атын айтып, бир токътавсуз кычырып тургъан къаравчулар къолдан чыкъгъан уьстюнлюкге нечик къайгъырагъанын-кыйыналагъанын, сююмлю кочабыны гёнгюн нечик аяйгъанын эпсиз пашман юзлери булан билдирди. Магъаммат-Маманы адамлары буса бири-бирисинден алып: «Къоччагъымсан!» «Энни сама сакъ бол!» «Вёре-вёре!» – деген кычырыкъ тавушлар булан ону якълады ва ругъландырды. Экинчи Абдул-Гъамит ярышланы барышындан онча рази тюгюл буса да, ачувун къыргъа чыкъма къоймай сакълагъан. Ол сююмлю кочабы гъали энни сама янгылышларына тергев бакъдырар, халини уьстюне не саялы чыкъгъанын англар, бу бузукъ гъалны алышдырар деп умут эте.

Кюрешив узатылды. Халиде яшмын йимик чалт айланагъан Кочап Сулейман гъали эпсиз сабур-солхушкюйде тербене. Магъаммат-Мама буса, оьзюню къоруп сакъламакъны гъайын этмей, энни гъужум этме гиришди. Ол бир нече керен Кочап Сулейманны бутларына илинип тура. Амма сынавлу кочап энкейип, ону къолларын шоссакъат айырып къоя. Кочап Сулейманны арыгъаны гъис этиле. Тынышы чалтлашгъан, эпсиз бек терлеген. Ону тери буса Магъаммат-Мамагъа пуршавлукъ эте: ол сыпкъырылып, къолдан чыгъып къала. Кочап

Сулейманны шайлы бийик экенлиги де белинден тутма Магхаммат-Мамагъа онча имканлыкъ бермей. Ол буса кёбюсю кочапланы белинден къысып тутуп, инбашындан таба артгъа – халини уьстюне сыртындан ташлап уйренген. Кочап Сулейманны буса башгъа кюйде къолгъа алма герек. Магхаммат-Мамагъар тюрю гыллалар излей. Ол Кочап Сулейманны бир къабургъасына, бир сырт янына, бир де ал янына чыгып, ону башын чарны йимик айландырма башлады. Кочап Сулейман ол не этме сюегенни англап болмай, чалдырыш гьалгъа тюшдю. Ол ёлун тас этип абдырагъан дербишге ошады. Магхаммат-Мама, къамуш битген къалынлыкъланы арасындан хантавлап къурбанына атылгъан арсланкъаплан йимик, бирден Кочап Сулейманны уьстюне чапды, гёз юмуп, гёз ачгъынча, ону сыйракъларындан къагып тутду, гючю къуваты булан ону уьстге гётерди ва: «Аллагъу акбар!» – деп де кычырып, сыртын халиге къаплап кюйду. Халиде сойралып ятгъан Кочап Сулейман бир мюгълетге эсден тайып, тербенмей турду. Магхаммат-Мама ону уьстюне барып, кёолларындан тартып, халиден тургъузду. Лавлай туруп эретургъан Кочап Сулейманны кысып кёолун алды ва:

– Бугюн биз, къайсыбыз буса да бирибиз, утма герек эдик. Бугюн насип магъа якъчы болду. Тангала, балики, о сени якълар, – деп, ону инбашына кёолун салып, гёнгюн алды. Магхаммат-Маманы эдебине ва оър кыылыгъына тамаша болгъан дуванчы ону кёолун эпсиз хошлу кюйде уьстге гётерди. Бир башлап «ростовлулар» гючлю кюйде харс урду. Сонг олар башында Асмолов да, Батъка да булан чабып халиге чыкъды, Магхаммат-Маманы къучакълары ва ону бир нече керен уьстге чюйдю. Бийик «тахында» ачувланып, къаны ташып олтургъан Экинчи Абдул-Гъамитни бети бирден алышынды, гёнгюлю йымышады ва, гючге тёре ёкъ дегенлей, уллу бриллиант къашлы юзюгюн де йыртыллата туруп, ол илиякълы кюйде харс уруп йиберди. Солтанны шабагъатлыгъын якълап, ону айланасындагъылар ва чатырны тюбуне жыйылгъанлар барысы да эретуруп харс урдулар. Бу кюрешивлени шартларына гёре, уьстюнлюкню алгъан Магхаммат-Мама уллу алтын медаль булан савгъатланды, огъар «Гюнтувушну кумири» деген сыйлы ат да берилди. Магхаммат-Мама ортадан гетме айланагъанда, Экинчи Абдул-Гъамит ону оьзюню «тахына» чакъырды ва кысып кёолун да алып, уллу уьстюнлюгю булан къутлады. Солтан къувлуп турагъан узун сакъалын сыйпай туруп:

- Сен къайдансан? – деп сорады. Магхаммат-Мама:
- Мен дагъыстанлыман! – деп оьктем кюйде жавап берди.
- Бизин Тюркияда кёп дагъыстанлылар яшай. Биз оланы оьзюбюзню халкъыбыз йимик ювукъ гёребиз.
- Баракалла, сыйлы солтаным!
- Бизде – Тюркияда оьзюгюзню халкъыгъызны арасында яшама суймеймисен?
- Мен Тюркияда яшайгъан аркъадашларыма нечакъы да абур-сый этемен. Амма мунда гёчюп гелме болмайман.
- Неге дейсен?
- Дагъыстанда – Темирхан-Шурада мени тул анам да, иним де, гиччи къызардашым да бар. Мен оланы гъайын этме герекмен.

– Шоланы барысын да алып гелсенг де, олагъа яшавлукъ шартлар да болдуражакъман, оланы иш булан да таъмин этежекмен. Сени буса оъзюмню солтансарайыма яхшы къуллукъгъа алажакъман. Бир вакътини ичинде биз сени уллу кюрешивлеге де гъазирлеп туражакъбыз.

– Айып этмегиз, сыйлы солтаным, мен Тюркиягъа гёчюп гелме гъазир тюгюлмен.

– Сен, Магъаммат-Мама, уйленгенмисен?

– Ёкъ, уйленмегенмен.

– Бизин тюркиялы къызлар – дюньяда чинк де гёзел гёчеклер. Сагъа шоланы бирисин берме де болабыз.

– Баракалла, сыйлы солтаным, тек мен гъали де уйленивню гъакъында ойлашагъанман. Мен кюрешивню ва гюч сынавну бары да затдан алгъа салгъанман.

– Англашыла, Магъаммат-Мама... Буса, эгер де гележекде Тюркиягъа гёчме рази болсанг, биз гъазирбиз.

– Баракалла, сыйлы солтаным.

– Сонг, бирдагъы бир эпсиз агъамиятлы масъаланы гъакъында айтма сюемен.

– Тынглайман, сыйлы солтаным.

– Бугюн Макъсут утдурса да, ол мени сююмлю кочабым гъисапда къалажакъ. Амма мен огъар Кочап Сулейман деп дагъы айтма болмайман.

– Неге дейсиз, сыйлы солтаным?

– Бугюн утдургъан мени кочабым Макъсут Тюркияны лап да белгили ва гъюрметли солтаныны атын алып юрюме ихтияры ёкъ. Ол ону сыйлы атын ер этеген бола. Шо саялы да бугюнден сонг сен Кочап Сулейман да тюгюлсен, Сали* Сулеймансан.

– Баракалла, сыйлы солтаным. Мен Сизин ягъыгъыздан шулай уллу тергевню ва гъай этивню къаравулламай эдим. Сиз мени абурумну кёкге чююп къойдугъуз. Шолай болгъан сонг, мен сизин сыйлы Сулейманны абурун бир де ер этмесмен.

– Мен сагъа инанаман, Сали Сулейман. Сонг да мен сагъа эсделикге оъз савгъатымны да берме сюемен. Экинчи Абдул-Гъамит къолунда учгъун-шавла ташлап турагъан шо уллу бриллиант къашлы алтын юзюкню чечип, Сали Сулейманны бармагъына такъды.

III. Тюрк юртда – агъач къомуз

Таза юрекли къурдаш

Алтын йимик багъалы.

Ростовлу кочаплар бири-бири булан шат кюйде масхара ихтилат эте туруп, конка* токътайгъан орамгъа багъып юрюдюлер. Артдан аргъумагъын къувуп гелеген бир атлы:

– Магъаммат-Мама! – деп кыгчырды. Ол бурулуп, артына къарады. Къараявуз, кыркъ чагъындагъы, асгер гийимли эргиши атдан тюшюп:

– Ассаламу алейкум!.. Мен дагъыстанлы Гъанапи албайман, – деп, огъар къолун узатды. Магъаммат-Мама ону саламын да, исси къолун да ала туруп:

– Йыракъ Осман пачалыкъда аркъадашына ёлукъмакълыкъны мени учун уллу насип санайман. Мен Сизин не мурадыгъызны кютме боламан? – деп сорады.

– Сиз бугюн мени лап да аслу мурадымны кютме бажардыгъыз!

– Нечик?

– Ярышлар оьтгерилеген гюнлени узагъында мен Сизин учун «авруп» турдум.

– Баракалла Сизге, Ѓанапи албай.

– Магъаммат-Мама, Сиз бугюн Орус пачалыкъгъа къайтып гетемисиз?

– Шону мен Сизге мекенли кюйде айтма болмайман. Бизин мунда алып гелген адамгъа сорап къарайым, – деп, алдан юрюп барагъан Асмоловгъа:

– Василий Игнатъевич, Сизге бир къуллугъубуз бар, – деди. Батъка булан этип турагъан къужурлу лакъырын да бёлюп, ол:

– Сали Сулейман, сени не тилевюнг бар буса да, мен бир де авур гёрмей кютме гъазирмен, – деп, иржайды.

– Биз, Аллагъ буюрса, Ростовгъа ёлгъа къачан чыгъажакъбыз?

– Азындан дагъы да уьч-дёрт гюн къалажакъбыз.

– Мен дагъыстанлы аркъадашым булан ёлукъгъанман. Сизин барыгъызны да ону булан таныш этме сюемен, – деп, атны югенин тутуп токътагъан уланн гёрсетди. Ѓанапи албай бары да къонакъланы къолун алып, олар булан таныш болду. Сонг ол:

– Василий Игнатъевич, сиз гъазирине Орус пачалыкъгъа гетмеген сонг, мен Магъаммат-Маманы, янгы кюйде айтгъанда, Сали Сулейманны бизин уйге къонакълыкъгъа чакъырма сюе эдим.

– Сиз къайда яшайсыз?

– Али-Бей-Къойда.

– О чу Константинопольгъа лап да ювукъ юртланы бириси. Мен онда кёп керенлер болгъанман. Сали Сулейман оьзю де рази буса, Матвей Тимофеевич де къаршылыкъ этмей буса, биз Сизин тилевюгюнню къабул этебиз. Сали Сулейман разилигин билдирип, башын ийди. Бир мюгълетлик шыплыкъдан сонг Батъка:

– Мен ихтияр беремен, – деп, башындагъы къазакъ папахын тюзледи. – Тек бу гече бизин оьктемлигибиз Сали Сулейман оьзюнню кочап къурдашларыны арасында ял алма герек.

– Озокъда, озокъда, – деп Ѓанапи албай Удальцовну якълады ва:

– Мен Сали Сулейманны артындан тангала гележекмен, тек къайсы петер уйде токътагъаныгъызны айтсагъыз, яхшы болажакъ эди.

– Бизин петер уьубюз – бизин гемебиз. Сатыв-алыв портгъа гелерсиз. Биз «Надежда» деген уллу юк гемеде ерлешгенбиз. Ѓанапи албай хошлу кюйде савболлашып, атын къувуп гетди.

Артындагъы гюн уллу къушлукъда устью ачыкъ, алив накъышлангъан, эки ат егилеген пайтон портну майданына гелип токътады. Башында кёрпе папахы, устьюнде яшыл чепкени, белинде гюмюш къынлы хынжалы, аякъларында йымышакъ хончалы масилери булангъы Сали Сулейманны ювукъ сапаргъа узатмакъ учун, бары да кочап къурдашлары чыкыгъан эди.

Пайтончу Константинопольну тар-тыгъыс орамларындан атланы алгъасамай гъайдап тура. Пайтонда бири-бирине багъып олтургъан Ѓанапи

албай да, Сали Сулейман да онча да кѳужурлу кюйде лакѳыр эте чи, оланы илиякѳлы калималары пайтончуну да, атланы да инамлы кюйде алѳа абат алма хошландырагѳан йимик гѳис этиле. Пайтон уллу орамгѳа чыкѳгѳанда, Гѳанапи албай ареклерде тѳбечик ердеги уллу имаратланы гѳрсетип:

– Биз Топкѳапыны ювугѳундан оѳте турабыз, – деди.

– Онча да арив, онча да мукѳаятлы кюйде ишленген о не имаратдыр? – деп, Сали Сулейман тамаша болду.

– О – нечесе юз йылланы узагѳында Осман пачалыкѳны башын тутуп гелген кѳоччакѳ тюрк уланланы солтансарайы.

– Вая, о солтансарайны айбатлыгѳы!..

– Ону гѳайранлыгѳын гѳрмек учун, ичинден айланып кѳарама герек. Мен бир нече йыллар алѳьякѳда Константинополь шагѳарны гарнизонунда кѳуллукѳ этегенде, солтансарайны мююш-мююшюнде болгѳанман.

– Бу дюнѳяда Сизден насипли адам ѳкѳдур!

– Тюз айтасан, Сали Сулейман Аллагѳу Тааланы ондагѳы алапатларын гѳрген сонг, адам оѳлюп кѳалса да ярай.

– Ёкѳ, ѳкѳ, оѳлмегир, Гѳанапи албай, Сизин йимик аркѳадашларыбызны тас этсек, Осман пачалыкѳ булангѳы байлавлугѳубуз уѳзюлюп кѳалажакѳ.

– Сѳз ѳругѳуна айтаман, хари... Биз шо Топкѳапы деген солтансарайгѳа дагѳы ювукѳ барма болмайбыз. Гѳонагѳана, орам бурчну алдында заптиелер* таш суратлар йимик кѳатып токѳтагѳан. Бизин пайтонубуз солгѳа бурулуп, кѳайтып тар орамгѳа тюшежек.

– Гѳанапи албай, ярай буса, пайтонну бираз замангѳа токѳтатып, магѳа шо солтансарайны гѳакѳында хабарлагѳызсана.

– Яхшы, иним, Сали Сулейман, – деп, Гѳанапи албай пайтончугѳа токѳтама изну берди. – Солтансарай нечесе минг шазын топуракѳны елегени арекден кѳарагѳанда да гѳрюнюп тура. Ону ичи биринден-бири уллу дѳрт абзаргѳа бѳлюнген. Гѳар абзаргѳа гиреген айрыча, алтын накѳышлы уллу темир кѳапулар бар. Чинк де аслу кѳапулар, озокѳда, Экинчи Абдул-Гѳамит оѳмюр сюреген, башгѳа пачалыкѳлардан гелген уллу кѳонакѳланы кѳабул этеген, бары да сыйлы бусурман байрамлар оѳтгерилеген, солтанны кѳатынлары, авлетлери яшайгѳан, кѳп санавдагѳы бусурман китаплар сакѳланагѳан лап уллу абзар-уѳйге элте. Бу кѳапуланы алдына XV-нчи асруну ортасында солтан Магѳмут бир ерде де ѳкѳ лап уллу топну салгѳан болгѳан. Ол гечинген сонг, шо топну кѳапуланы алдындан тайдыргѳан, амма солтансарайны аты Топкѳапы кюйде кѳалгѳан. Экинчи кѳапулар Магѳаммат пайхаммарны (алайгѳиссалам) сакѳал тюркери, абасы ва аякѳгийими, Каабаны ачгѳычы, уллу савашларда солтанлар кѳазангѳан кѳп санавдагѳы бриллиант, алтын, зумрут ва башгѳа багѳасы ѳкѳ кѳаниматлар* сакѳланагѳан абзар-уѳйге элте. Уѳюнчю кѳапулар ерлени Эдемине* – арив гюл чечекли ва яшыл терекли бавгѳа элте. Арив ийиси булангѳы тюрлю тюрлю тюрлюпанланы ва розаланы бавундан бираз заман айлангѳан адам янгы дюнѳягѳа гирген йимик бола. Мунда эртен-ахшам Экинчи Абдул-Гѳамит кѳп сююп ял ала. Дѳртюнчю, ахырынчы кѳапулар, оѳлюм суд гесилип, солтанны рагѳмусун-шабагѳатын гѳзлегенлени, кѳаравашланы, нѳкерлени, ат аранланы абзар-уѳюне элте. Мен, иним Сали Сулейман, сѳзлер-калималар булан Топкѳапыны зор ич дюнѳясын суратлама

болмайман. Ону тамлары, эшик-терезелери пилни сюеги ва алтын оювлар булан накъышлангъан. Ону айланасындагъы чырлар да лап багъалы мрамар ва гранит ташлардан ишленген. Гъона, гёресен чи, гюмез-къулпа къалкъылары нечик арив йыртыллап тура. Олагъа тап-таза алтын сув берилген.

– Гъанапи албай, мен Сизин лакъырыгъызгъа тынглай туруп, оъзюмню солтансарайда болгъан йимик гъис этдим.

– Юз керен эшитгенден эсе, бир керен гёрген къолай дей. Не этме герек, иним, бугюн Топкъапы эпсиз гючлю низам булан къорулуп сакълана. Ону ичине ким де гирип болмай.

– Айтып англатгъаныгъыз саялы да, баракалла Сизге.

– Гъали, иним, бизин юртгъа элтеген ёлгъа тюшейик. Уъч пачалыкъны ва уъч динни тахшагъары* Константинопольну гёзел ерлери кёп, бизин заманыбыз буса аз, – деп, Гъанапи албай пайтончугъа къолу булан ишара этди. Бир нече орамдан оьтген сонг, олар тюш ашгъа токътадылар ва ал тамына «Локанта»* деп язылгъан уйге гирди.

* * *

Пайтон, ёлда дагъы да уъч сагъатгъа ювукъ къалып, Гъанапи албайны да, Сали Сулейманны да уллу базыкъ тереклени арасында алтын гюзю сари япыракъларына бёленип турагъан юртгъа элтди. О гиччи юртну къысгъа орамындан бираз юрюген сонг, гёкшумал тюсге боялгъан темир къапуланы алдына гелип токътады. Атланы къонгурав тавушун эшитип, абзарда ойнап турагъан яшлар чабып орамгъа чыкъды. Аби гелди! Аби гелди!

– Мусапир* де булан гелди!

– Не яхшыдыр! Не яхшыдыр! – деп, олар бир башлап атасын, сонг къонакъны къучакълады. Къонакъ да: «Оъсюп уллу болгъурлар!» – деп, гъарисин бир уьстге чююп, яшланы бирден-бир къувандырды ва ёлда алгъан савгъатларын олагъа уьлешди. Сали Сулейман къапуланы ачып абзаргъа гиргенде, абатын алып болмай токътап къалды.

– Гъанапи албай, Сиз чи ёммакълардагъы хансарайда яшайсыз! – деп, гъайран болуп айланасына къарады. Гёрюнюш, гертиден де, кимни де сукъланыву гелер йимик арив эди. Алда – бир башындан къарагъанда, бириси башы къайда битегени гёрюнмейген уллу емиш бав, ону ичинде къызыл керпичден ишленген эки къабат уйлер. Оъз энчили мюлкю таш барулар булан мукъаятлы кюйде бегилген.

– Али-Бей деген кёп суву да булангъы берекетли оъзенни ягъасында дагъы кюйде яшама бажарыламы? – деп, Гъанапи албай илиякълы кюйде иржайды.

– Воллагъ, бажарылмай.

– Ниъмат болгъан учун да азлыкъ эте, ону къоллап бажарма да герек. Бавну ичиндеги шо-о-о уллу гъавузну гёресен чи.

– Гёремен, озокъда.

– Бир кёмек де излемей, бир ялчы да тутмай, шо уллу гъавузну биз, уйдегилер, барыбыз да бир болуп ишлегенбиз. Шо гъавузгъа сув Али-Бейден оъзлюгюнден агъып геле. Гъавуз толгъанда, сув быргъыны авзун ябабыз. Тарыкъ болгъанда, гъавуздагъы сувну тереклени тюбюне бакъдырабыз яда педирелер булан алып тёгебиз. Бир увуч сувну да пуч этмейбиз. Уллатабыз бизге: «Сувгъа сый этмейген адам – оъзюне де абур этмейген адам», – деп такрарлай бола эди.

– Воллагъ, Ѓанапи албай, сизин бавда нече тюрюл емиш терек де оьсегенге ошай.

– Али-Бей-сув да, Киат-Хане-сув* да бизин якъланы топурагъын онча да дагънили этген чи, тюрклер: «Татли Сув» деген къолда ахшам чубукъ чанчса, эртен терек оьсюп къала», – деп масхара эте бола. Шо масхараны бир къырыйы гъакъ герти де дюр. Неге тюгюл, мунда онлар булан тюрюл-тюрюл емиш тереклер оьсе. Уллатабыз бизге варисликге къоюп гетген шу бавда шо тереклерден бадам, инжир, пындыкъ, кишмиш юзюм, нар ва гъармут оьсе. Ѓересен чи, бизин уйдегилер барысы да: атам-анам да, агъам да, бизин олжаларыбыз да, авлетлерибиз де тереклени гелимин жыйып тура.

– Олагъа къошулуп мен де емиш жыйма сюемен.

– Ёкъ, ёкъ, иним, сен бизин эпсиз абурлу мусапирибизсен. Мен сени бизин уйге ишге екме деп чакъырмагъанман.

– Мен ишлеп уйренгенмен. Мен Темирхан-Шурада гъаммалчы болуп ишлегенмен.

– Сен энни гъаммалчы тюгюлсен. Сен дюньягъа аты айтылгъан Сали Сулеймансан! Булар экевю де лакъыр эте туруп, Ѓанапи албайны атасы Таштемир-бей ва агъасы Ѓанипа-бей гелип, Сали Сулейман булан сорашып, таныш болду. Тиштайпалар ва авлетлер бавда ишлей туруп къалды. Дёрт де эргиши къапуланы ювугъунда ишленген бийик гётермени тюбюнде олтурду. Оланы лап гиччиси Ѓанапи албай сумаварны гъайын этди. Бираздан столда къайнар чайлар тегюлдю. Уйню уллусу Таштемир-бей чайын уртлап уртлап ичип турагъан Сали Сулеймангъа:

– Сен Тюркиягъа бираз замангъа къонакълай гелгенсен. Герти Тюркияны танымакъ учун буса, айлар-йыллар тарыкъ бола, – деп, лакъыргъа ёл ачды.

– Воллагъ, тюз айтасыз, Таштемир-бей. Шу гюнлерде гёргеним де, мени юрегимни эпсиз къувандырып тура.

– Осман пачалыкъ оьзюню гючлю ва къагърулу солтанлары булан, уллу къанлы савашлары булан белгили буса да, ону саяв адамлары –давлар-шавларсыз парахат яшама, загъмат тегме, оьз къыйыны булан чёрек къазанма сюеген халкъ. Мугътаж* адамлар да Тюркияда аз тюгюл. Не этме герек, дюнья яратылгъанлы олар къайда ёкъ? Чинкдеси, тюрклер мугъажирлеге* терс гезден къарамай. Айрокъда Дагъыстандан гелгенлер булан олар бираз заманны ичинде агъа-ини, къызардаш-эркъардаш болуп къала. Мени атам Абдурагъим, гюнагъларындан Аллагъ гечсин, гъалиден юз йыллар алъякъда, жагъил заманында мунда мадрасада охуп билим алмакъ учун, Яхсайдан гелген болгъан. Ол онча да пагъмулу муталим болгъан чы, бираз заманны ичинде тюркче ва арапча охума-язма бажаргъан ва бусурман къанунланы теренден уйренген. Ол мадрасаны охуп битдиргенде, къади: «Дагъыстангъа гетмей, бизде къалсана», – деп тилеген. Шоллукъда атабыз Яхсайгъа къайтып гетмей, мунда тюркиялы къатын да алып, яшап къалгъан.

– Сизин ата-анагъыз оьзлерден сонг уллу татывлу наслу къоюп гетгени гёрюнюп тура.

– Биз уьч агъа-ини де, эки къызардаш да барбыз. Олар Тюркияны гъар тюрюл вилайтларында агълюлер къуруп яшап туралар. Навруз байрамда, Ораза байрамда, Къурбан байрамда олар барысы да мени ожагъыма жыйыла. Неге тюгюл, мен олардан барысындан да уллуман. Олар мени сыйлы бусурман

байрамларым булан кѣутлама гелеген йимик, менден пайдалы насигъатлар да алып гете. Гюнагъларындан Аллагъ гечсин, атабыз: «Вѣре, вѣре, Таштемир, сенден гиччилеге пайдалы адувлар* да, гъакъыллы ойлар да беремен деп, гъатдан озуп кѣарышып кѣалма. Бабалар айтгъанлай, гъайлы сѣзюнг кѣп болса да, ону да азы яхшы. Гъар ким оъзюню башын оъзю тюз ишлетип уьйренме герек», – деп такрарлай бола эди.

Лакъыр кѣп заман узатылып турду. Бавдагъы тиштайпалар да, авлетлер де бутюнго ишни тамамлап, гѣтермени ювугъуна гелди. Олар барысы да Сали Сулейман булан сорашып, гъариси оъз кѣуллугъун кютме гиришди. Пысгъып турагъан очакъны бир башлап яркъычлар, сонг бувун агъачлар булан жанландырды. Очакъгъа уллу чоюн кѣазан илинди. Тиштайпалагъа пуршавлукъ этмейик деп, башында Таштемир де булан дѣрт де эргиши биринчи кѣабатдагъы уьйге гирди. Тиштайпалар чалт айланып, ахшамгъы ашны гъазир этди. Столгъа аш-сув салынды. Таштемир-бей:

– Бисмиллагъи ррагъмани ррагъим! – деп, столну артында олтургъанлагъа ашама изну берди. Сонг Сали Сулеймангъа багъып бурулуп:

– Биз, иним, юз йылланы узагъында Тюркияда яшайгъан кѣумукълар, оъз тилибиз булан оъз ашарлыгъыбызны да унутмагъанбыз, – деп, ортадагъы уллу ез тепсиден оъзюню чыны бошгъабына пус уруп турагъан эт кюрзелер салды. Столну уьстюндеги маркъар кажинге де, пинжалагъа да кѣарап, Сали Сулейман: «Воллагъ, бу ожакъда ички юрюлегенге ошай», – деп ойлашды. Сали Сулейманны ойларын охуп билгендей, Таштемир-бей:

– Мундагъы тюркиялы дагъыстанлыланы эсиртеген ичкилер булан онча аралыгъы ёкъ. Негъакъ шолайлар бар буса да, биз олар булан кѣатнашмайбыз. Гюнагъларындан Аллагъ гечсин, атабыз ичкини де, ичеген адамны да гѣзю гѣрюп ярамай эди. Ол: «Эсирген адамны татли сѣзюнден эсе, ону айыкъда айтылгъан аччы калимасы юз керен де кѣолай», – деп айта бола эди, – деди.

– Шо саялы да, кѣурдашым Сали Сулейман, биз сени тюрк ожакъларда кѣп кѣолланагъан емиш сув булан кѣонакъ этебиз, – деп, Гъанапи албай кажинден гъар адамны алдындагъы пижанлагъа емиш сув тѣкдю. Туршу ва татли емишлер бир кѣазанда кѣайнап, бир-бирине сингген сувну Сали Сулейман онча да леззетли кюйде иче эди чи, Гъанапи албай ону бош пинжасын шоссакъат бирдагъы керен толтурду.

Столгъа уллу сукаралар булан емишлер салынды. Алтын гюзюню етдиринкли бишген емишлерини атив ийиси уьйге атив ийис йимик яйылды.

– Тангала тюз намаздан сонг кѣп атарбалар да булан бизин юртлу эрмени купес гележек, – деп, Таштемир-бей сап сари гюзлюк гъармутну бичагъы булан тилим-тилим этип гесип, сабур-саламат олтургъан Сали Сулейманны алдына салды. – Ол гъар йыл бизин булан ишлей, бавдагъы емишибиз битгинче, бизге гелип тура. Эпсиз гъалал адам. Адамны адамлыгъы сатыв-алывда билинер дегенлей, оъзю де, бизин де бир де онгайсыз гъалгъа салмагъан. Емишден толгъан яшиклени авурлугъун мизантерезелер булан оьлчеп де ала, бир нече гюнден акъчасын санап да бере.

– Эрменилер эпсиз далаплы халкъгъа ошай. Бизин Темирхан-Шурада да кѣп эрмени агълюлер яшай. Мен ишлейген чагъыр тюкенни сатывчусу да – эрмени улан.

– Тюркияда да кѐп эрменилер яшай. Оланы далаплылары аслу гьалда Константинопольда ва ону ювугъундагъы шагъарларда, юртларда макан къуруп ерлешген. Олар акъча этме де, ону асувлу кюйде харжлама да бажарагъан халкъ. Байлыкъ гъакъда атабыз бизин булан эпсиз къужурлу лакъырлар эте бола эди.

– Таштемир-бей, шо лакъырлардан бирисин сама айтыгъызсана. – Константинопольда яшайгъан бир бай адам болгъан. Ол уллу юк гемелер булан Тюркиядан башгъа пачалыкълагъа гъар тюрлю багъалы маллар алып гетип, оланы сатып, къазангъан акъчагъа къурбатланы малын алып геле болгъан. Шолай алыш-бериш эте туруп, ол эпсиз бай болуп къалгъан. Ону акъчасы ва алтыны онча да кѐп болгъан чы, ол я олжасына, яда беш де уланыны бирисине де гѳрсетмей, бир ерден бир ерге яшырып юрюй болгъан. Гъар гезик уланлары атасына: «Абим, акъчаны хазналарда яшырып юрюмей, бизге беригиз. Биз шо акъчаны иште салып, дагъы да артдырма болабыз», – деп тилей болгъан. Амма атасы: «Сиз акъчаны юрютюп билмейсиз», – деп, авлетлерине инанмай болгъан. Ол олжасына агълюню юрютме чакъы берип, къалгъан акъчасын ва алтынын уллу темир къутукъгъа да салып, бавуну гъар тюрлю ерлерин къазып, шонда яшырып юрюген. Кѐп йылланы узагъында ол шолай этип тургъан. Къартлыкъ да, аврувлар да кимни артындан етишмей къалгъан?! Ол гемелер булан йыракълагъа барып болмайгъан бола. Гъар тюрлю аврувлар да ону гъавкъатын алма башлай. «Гъали энни аманат хазнамны ачып, акъча ва алтын байлыгъымны уланларымны арасында тенг этип пайлайым», – деп ойлашып, ол гечени гечинде ахырынчы гезик ону гѳмген ерине бара. Шо ерни къазып къарай, къолундагъы бели барып ташгъа тие. Ол алгъасап-къарсалап, эки де къолу булан шо ерни хоталап йибере. Инанмай, гѳзлерин окъалап, бирдагъы керен къарай. Темир хазнаны орнунда – бир залим къара таш. Ол шо еринден тербенмей, манг болуп къала. Авур башын эки де къолуна тиреген кюйде эртен эте. Гече ашап-ичип, уъюне лавлай туруп гелеген хоншусу, чалны тюбюнде мунгайып олтургъан ону гѳрюп: «Яхари, Рашит-бей, эл юхудан гъали де хозгъалмагъан заманда бурнунгъу да салландырып негер олтургъансан?» – деп самаркъав масхара этген. «Энни нечик олтурайым дагъы, хоншум, оъмюрюмню боюнда жыйгъан байлыгъымны шунда яшыргъан эдим. Бирев мени гъызарлап тургъан буса ярай, байлыкъ хазнамны алып, орнунда бир залим къара таш салып къойгъан», – деп, Рашит-бей терен тартып кюстюнген. «Уъюнге будай явгъур, кѳмек этме чи къайдагъы затдыр, хоншуларынг борчгъа тилегенде сама да, олагъа бир лира* сама да бермей эдинг, мисгинлер учун секет чыгъармай эдинг, беш де уланынг садагъачылар йимик юрюй эди. Шо байлыгъынгни оъз заманында авлетлерингни арасында пайлап юрюген бусанг, бутюн шулай кѳтюр болмас эдинг. Байлыгъынгдан пайдаланма чы бажармадын, энни шо къара ташны алып барып, чырынгни бир хырына сама ишле, шону пайдасын сама гѳр», – деп хоншусу ону мысгъыллагъан.

– Шу хабарны къылыкъ маънасы англашыла чы? – деп, Таштемир-бей столну артында олтургъанланы гъарисине бир къарады.

– Озокъда, англашыла, – деди Сали Сулейман, татли гъармутну бир тилимин авзуна элте туруп. – Бизин бабаларыбыз: «Къызгъанчыны малын къыйынсыз ашар», – деп негъакъ айтмагъан чы. Акъча байлыкъны девлетге айландырса нечик болагъаны, сизин берекетли ожакъны мисалында да гѳрюнюп тура.

– Баракалла, иним Сали Сулейман. Сени байлыгынг буса – сени сигърулу ва мазаллы кьолларынгда. Олар сени юрегинг йимик таза болгъан сайын, байлыгынг да артып туражакъ. Биз, тюркиялы дагъыстанлылар, сен къайда болсанг да, сагъа Аллагъу-Тааланы лап да сыйлы дуалары булан алгъышлар этип туражакъбыз.

– Кёп савболугъуз, Таштемир-бей. Шу сизин татывлу ожагыгыыз булан таныш болгъан сонг, мени ойларымда туман-чарс басып тургъан йыракъ Тюркия, нюр шавласын себелеп турагъан сигърулу дюньягъа айланып къалды. Уйде бираз замангъа шыплыкъ тувду. Таштемир-бей чал булутну тюзюндеги чика сакъалын да сыйпай туруп:

– Уланлар, биз гъали булай этейик. Онча геч заман да тюзюл. Сиз, жагъиллер, экинчи къабатдагы кьонакъ уйге гётерилигиз. Шонда гёзюгюзню юху тартгъынча, онгача лакъыр этме боласыз. Мен де озюмню ругъ мююшюмде олтуруп, бусурман китапларымны охуюм, – деди.

Кьонакълар учун онгарылгъан уйге бир башлап кьолунда гиччи янартаягъы да булан Гъанапи албай гирди. Ол шо янартаягъы булан уйню тамларындагы гюмез базартешиклеге* салынгъан мумланы* якъды. Уй шавла алып къалды. Уй кьонакъ учун эпсиз мукъаятлы кюйде тизилген. Ону тёр янын уллу тахтамек елеген. Тахтамекте де, ону уьстюндеги тёр тамгъа да уллу халилер яйылгъан. Тёр тамгъа мисгинлер Абдурагъим-уьлемни ва ону олжасыны суратлары илинген. Шо тамда дагъыстан хынжал да, ямучу да ва агъач кьомуз да бар. Уйню тюбюн уллу палас елеген. Бары да уй матагъ да гъариси озь еринде тизилип салынгъан. Гъанипа-бей терезелени ачып, уйге таза гъава гийирди. Уьч де улан аякъгийимлерин де чечип, тахтамекни уьстюнде бётекеlege тирсеклерин де тиреп янтайды.

– Сизде йимик кьонакъларгъа абур-сый бир ерде де этмейдир, – деп Сали Сулейман тамаша болду.

– Алаша посагъагъа аякъ кёп басылар дегенлей, уллатабыз бизин шолай уйретиш гетген, – деди Гъанипа-бей, еринден хозгъалып, онг кьолу булан тёр тамдагы Абдурагъим-уьлемни суратын гёрсетип. – Кьонакъланы гъакъында лакъыр чыкыгъанда, ол: «Кимни ожагына уьч гюнню узагында кьонакъ гелмесе, уйню еси Мармар денгизни ягъасына барып, кёп жыгъыржакъланы арасындан лап да уллусун уьюне алып гелме герек. Шо жыгъыржакъны кьулагъына да къаплап, сыйлы кьонагъы йимик, ону булан хабарлап турма герек», – дей бола эди.

Уьч де улан гезик булан лакъыргъа гиришди. Буланы уллусу Гъанипа-бей сёзге эпсиз уста улан экен. Ол мукъам йимик чалынагъан кьонгурав тавушу булан озюню яшаву, иши гъакъында эпсиз уста кюйде хабарлады. Ол Константинопольда мюгъендислер* гъазирлейген окъулну* яхшы кыйматлагъа охуп битдирген. Шонда къалып, дарслар берип тургъан. Гъали шо окъулда ёллар кьурувчуланы гъазирлейген бёлюкню ёлбашчысы. Гъанапи албай буса озюню кысматын Осман пачалыкъны асгерлиги булан байлагъаны гъакъында хабарлады. Хас асгерлик окъулну охуп битдирип, ол гъар тюрлю ерлерде кьуллукъ этген. Албай чинге ерли гётерилген. Гъали агъасы йимик ол да хожа: озю охугъан хас асгерлик окъулда дарс да бере, муавин* де дюр. Эки де агъа-ини гъар йыл гюзде уллу емиш бавунда ата

анасына кѣмек этмек учун, ишинден изну да алып, олжалары ва авлетлери булан Али-Бей-Къойгъа геле.

Лакъыр этмек учун Сали Сулеймангъа гезик етишгенде, ол алгъасамай, сабурдан оъзюню къыйынлы яшавун гѣзден гечирди. Ол кюрешивлерде оъзю етишген уъстюнлюклени гъакъында айтмай, кочап къурдашлары гъакъында хабарлап турду. Амма агъа-ини Сали Сулейманны лакъырындан эпсиз рази къалды. Тергевлю кюйде тынглап тургъан Гъанапи албай:

– Сизин гъакъыгъыздан уллу китап язма тийишли! – деп кычырып йиберди.

– Мени гъакъымдан китаплар язма гъали де тез. Мен уллу кюрешивлерде оъз сѣзюмню гъали де айтмагъанман, – деп, Сали Сулейман гъалимлик этип къойду. Уйде бираз замангъа шыплыкъ тувду. Сали Сулейман еринден хозгъалып, тѣр тамда илинген агъач къомузгъа ювукъ болду ва:

– Тюркияда бизин агъач къомузну гѣрермен деп бир де эсима гелмей эди, – деп, ол ону сан-санын эпсиз аявлай туруп сыйпады.

– Уллатабыз Яхсайдан гелегенде, шу хынжалны да, шу ямучуну да, шу агъач къомузну да оъзю булан мунда алып гелген, – деп, Гъанипа-бей муштарлы кюйде англатыв берди.

– Магъи саплы хынжал оъзюню къынындан бир де чыкъмагъан кюйде къалды, ямучу да онча гийилмеди. Агъач къомуз буса... уллатамны ашы да дюр эди, суву да. Супу адамгъа къырда хошланма арив тюгюл деп, ол бизин, уллуланы да, яшланы да, тюпдеги уюбюзге жыйып, чертип чертип къомуз да согъуп, къумукъ йырланы йырлайгъаны бугюн йимик эсимде. Ону ажамча язылгъан къумукъ йырлар булангъы къалын тептери бар эди. Япыракълары тавшалгъан ва саргъалгъан шо тептерни уллатабызны лап да багъалы варислиги йимик бугюнлеге ерли бек аявлап сакълап турабыз. Уллатабыз бир башлап къомуз сокъма да, йырлама да Абимни уйретме къарады. Амма ону шогъар тюшюндюрюп болмады. Бир гезик уллатам: «Гъанипа-балам, атангдан да пайда ёкъ. Мен де къарт болгъанман, къолума къомуз алма да арив тюгюл. Гъай, аман, мен Яхсайдан Тюркиягъа алып гелген къумукъ рутъну гызы тас болма тура», – деп талчыкъды. «Ата, мен Сизге не кѣмек этме боламан?» – деп сорадым. «Сенде къумукъ йыргъа гъаваслыкъ барны гъис этемен», – деп, уллатам мени башымны сыйпады. «Воллагъ, бар, ата», – дедим. Уллатам мени бираз заманны ичинде ажамча язылгъан къумукъ йырланы охума да, агъач къомуз сокъма да уйретди. Тавушум чу уллатамныки йимик арив тюгюл эди. Тек бизинкилер жыйылгъанда ва къонакълар гелгенде йырлай туруп, о да бираз эпге гелеген болду.

– Гъанипа-бей, Сизге мени бир тилевюм бар. – Айт гъали, Сали Сулейман.

– Ярай буса, къомуз да согъуп, бир къумукъ йыр йырлагъызсана.

– Къонакъны тилевюм кютмек бизин учун сыйлы борч гъисаплана. Гъанипа-бей тамда илинген къомузну алып, къылларын кюйлеме гиришди. Къомузну къулагъына ювукъ этип, къылларыны ангына тынглап къарады. Къылланы «агъач къулакъларын» бирдагъы керен бурду. Ол бир башлап арив мукъамлы къумукъ кюйню сокъду. Сонг:

– Уллатамдан кѣп йырланы уйренгенмен. Къайсын йырлайым? – деп сорады.

– Уллатагъыз лап да бек ушатагъанын йырлагъызсана.
– Буса «Арсланханны йырын» йырлайым. Уллатам Тюркиягъа гёчюп гелеген
йылларда шо йыр Яхсайда кёп йырлана болагъан:

Атлан-атлан сен, Арсланхан, дегенде,
Атланмагъа сени кепинг сюйгенде,
Яхсайлагъа жан йыбата баргъанда,
Сени артынгдан кагъыз гелип, охулду.
Гечелетип атынг тутуп ерлетдинг,
Эндирейни тюбюн тутуп тербетдинг.
Тонавчулар чыкъды сени алдынга.
– Аллагъисен, тонавчулар, кьоюгъуз!
Яхшы эркекге ошай сизин союгъуз!
Не гележек мени хытыр тонумдан?
Дувлатсагъыз, хатар чыгъар кьолумдан!
Атайым бар авузлугъун чайнайгъан,
Ачувланса, уйге гирме кьоймайгъан,
Оъз баласын сойгъан учун тоймайгъан.
– Тюш-тюшсене сен, Арсланхан, тюшсене,
Савутларынг еркъашынга илсене,
Сен, Арсланхан, кьоймажакъны билсене!
– Минме сюйсем, тюшме сюйсем – мени атым!
Арсланхан тюгюлмю эди мени атым?
Сиз де кимсиз ат-савутлар алмагъа?
Мен де киммен ат-савутлар бермеге!
Белиндеги къайтгъан къынгыр къылычын
Ол батырым онда алгъан сувуруп,
Къызбайланы уъч айлангъан къувуруп.
Теберилип, арасына гирди дей,
Айланып, ягъасына чыкъды дей,
Уруп, шонда беш-алтысын йыкъды дей.
– Гъайт, уланлар, айтмады деп айтмагъыз,
Арсланхангъа тиреп тюбек чагъыгъыз,
Къалгъаныгъыз тамашагъа багъыгъыз.
Арсланхангъа тиреп тюбек чакъды дей,
Ол да, эливаш, къалгъан экен атылмай,
Къалгъанлары Арсланхангъа къатылмай.
Атны башын Ногъай ёлгъа бурду дей,
Атына уъч къамучу урду дей.
Гъайдап баргъан атайыны уъстюне.
Атасы узун тартып кюстюне:
– Ассаламлар болсун, атай, сагъа да,
Аллагъисен, айып этме магъа да:
Эндирейден мен атландым гечеде,
Ишлерим четим тюшдю нече де,
Бу ёлумдан мени, атам, геч! – деди –

Бу ёлуддан мени, атам, гечмесенг,
Сагъа мени уланлыгъым гъеч! – деди,

– деп, Ѓанипа-бей къомузгъа бир нече керен чертип, йыр битгенни англатды. Сали Сулейман игит йыргъа онча да иштагълыкъ булан тынглагъан эди чи, къолундагъы къомузун мююшге таяма айланагъан Ѓанипа-бейге:

– Арсланхан йимик къоччакъ уланлары бар къумукъ халкъ оьзденлигин бир заманда да тас этмежек, – деп, эки де къолун алгъа узатгъан кюйде, оьзюнден ихтиярсыз еринден туруп къалды. – Мен игит йырлагъа тынглагъан сайын, олардан тоюп болмайман. Авур гёрмей бусагъыз, бирдагъы да йырлап, къурчумну къандырыгъызсана. Ѓанипа-бей, къомузну къылларын бирдагъы керен кюйлеп, дагъы да бир нече игит йырланы йырлады. Тынглагъан къайсы адамны да терен ойлагъа ва пашман гъислеге чомагъан халкъ игит йырлар Сали Сулейманны къагърулу къара гёзлерин бавукъ йыртыллавукугъа бояды. Юхлама ятгъанда да, халкъ йырланы батыр уланлары Сали Сулейманны юху-явлу болма къоймай, гёз алдында кёп заман суратланып турду.

Таштемир-бейни маканындагъылар, яшлардан къайры барысы да, эртенги намазгъа бирче уянды. Эренлер башында Таштемир-бей де булан бирче, тиштайпалар буса гъариси онгача намаз къылды. Эртенги ашдан сонг олар бавдагъы ишге гиришди. Эсги гийимлер булан Сали Сулейман да олагъа къошулду. Ѓанапи албай, «Рагъатланып тур», – деп нечакъы тилесе де, ону разилешдирип болмады. «Мен яда кюрешме герекмен, яда ишлеме герекмен. Мени жымчыкъэтлериме уьчюнчу гъал берилмеген», – деп, Сали Сулейман бавда емиш тёшелип гъазир болгъан яшиклени, юклеме ювукъ ерге – къапу тюпге ташыма башлады. Ол дёрт беш яшикни уьст-уьстюне салып ташый. Авуп къалар деп къоркъмай буса, ол бир-бирини уьстюне он яшикни де салар эди. Тюшге таба бары да яшиклер къапу тюпге ташылып, гъап-гъазир болду. Тюш ашдан сонг, алданокъ сёйлешилген кюйде, атлар егилген пургонлары булан эрмени купес де гелди. Емиш яшиклени пургонлагъа юклеягенде де, Сали Сулейман оланы оюнгъа йимик ташып турду. Пургонлар онча да тез юкленип битди чи, эрмени купес Таштемир-бейге:

– Булай илажлы* гъаммалчыны мен Али-Бей-Къойда биринчилей гёремен, – деп, гъайранлыкъ этди. Уьйню еси де огъар:

– Бу гъаммалчы Дагъыстандагъы бары да гючлю кочапланы сыртын ерге къапплап, бизге – Тюркиягъа гелген. Мунда да ол сыйлы солтаныбызны лап да къуватлы кочабын йыгъып, Сали Сулейман деген алпавут ат къазангъан гъаммалчы, – деп, оьктем кюйде жавап берди. Эрмени купесни авзу ажайып болмакъдан кёп заман ачылгъан кюйде къалды.

– Биз сени дагъы ишлетме болмайбыз, – деп, Ѓанапи албай Сали Сулеймангъа абзаргъа гирме ишара этип, къапуланы гёрсетди. – Ѓали биз, экибиз де, жувунуп, гийинип, ял алма барабыз.

– Къайда? – деп Сали Сулейман тамаша болду.

– Онча йыракъгъа тюгюл. Пайтон булан бир сагъатгъа ёл бар.

Къалын орманлыкъны ичинден оьтеген тар ёл тегиш болмаса да, ону занкълары Сали Сулеймангъа бу яшыл дюньяны ниъматларындан леззет алма пуршавлукъ этмей эди. Ёл бу эки де къурдашны Константинополь

шагъарны айрыча гёзел ери гысапланагъан «Алтын мююз» деген къолтугъуна элтди. Шагъарны эки бёлюп узатылгъан «Алтын мююз» мунда – лиманда* ёммакъланы дюнъясына ошай. Юз йылланы боюнда дувлап оьсген чинар тереклер лиманны ягъаларын зор улуу кёрклери булан япгъан. Элме ва эмен тереклер олагъа оьзлени инамлы агъасына йимик таянгъан. Тереклер янгыз ягъаланы безеп къоймай, къолтукъну ичиндеги гиччи атавланы да бийлеген. Гиччи къайыкълар оланы арасындан алгъасамай юзюп айлана. Бир-бир шагъарлылар кюсмен чалып ял ала. Яшлар гемеде тор ташлап балыкъ тутта. Балыкъ мунда онча да кёп чю, гъатта ягъада манна* булан балыкъ тутагъанлар да бар. Батып барагъан Гюнешни къызыл дарай шавлаларына боялгъан сувну уьстю де, тереклени бутакъларындагъы орман къушланы къурч тавушлары да, вахыллап турагъан юваш ел де эки де къурдашны юреклерине рагъатлыкъны мюгъюрлерин къуюп къойду. Табиатны атив ангына тынглай туруп, сув ягъада, бийик оьсген яшыл отта янтайгъан Гъанапи албайны да, Сали Сулейманны да бири-бириси булан лакъыр этме чакъы да чоласы ёкъ эди.

– Мен Константинополь портну айланасындан «Алтын мююзге» къарап, ону ативлюгюнден гъайран болгъан эдим, гъали...

– Гъали, къурдашым, сен «Алтын мююзню» дамагъкарлы адамны къолу тиймеген ериндесен. Мунда я тюбекни, яда балтаны тавушу бир де эшитилмеген. Бу лиман аввалда Аллагъу-Таала яратгъан кюйде сакълангъан. Шо саялы да тюрклер: «Лиманда болмагъанлар «Алтын мююзню» айбатлыкъына толу кюйде къыймат берме болмайлар», – деп айтала.

– Мен мунда оьзюмню улуу геживагъа тарыгъан йимик санайман! – деп, Сали Сулейман хошлугъундан къара мыйыкъларын сыйпады. Эки де къурдаш лакъыр эте туруп, пайтончу оьзюне тапшурулгъан къуллукъланы намуслу кюйде кютюп юрюдо: манна булан балыкъ тутду, балыкъланы тазалады, жувду, арбаны къабургъасында якъгъан очакъгъа къазан илди, чоюн къазандагъы сув къайнагъанда, балыкъ гесеклени огъар ташлады. Бираздан балыкъ шорпа гъазир болду. Пайтончу ону тузу-бурчу булан онча да уста кюйде онгаргъан эди чи, къара къазанда бишген аш татли болур дегенлей, Сали Сулейман разилик билдирип, бир токътавсуз башын чайкъай эди. Къашкъаралгъан заманда пайтончу арбаны панарларын якъды. Ашап тойгъан сонг да, олар ахшамгъы таза гъавада кёп заман лакъыр этип турду. Олар уйге къайтгъанда, ясси намазларын да къылып, юхлама ятды.

Таштемир-бейни кюлпети адатлы кюйде эртен тез уянды. Уйдегилер намазларын да къылып, аш да хабып, гъаманда йимик бавдагъы ишлеге гиришди. Кёбюсю тереклени емиши жыйылгъан буса да, бавдагъы ишлер гъали де къыставуллу кюйде узатылып тура. Бавда къаст этип ишлеп турагъан Сали Сулейман:

– Таштемир-бей, мен сизден де, сиздеги ишлерден де бир де ялкъмажакъ эдим, эгер де магъа бугюн гемеге къайтма тюшмей буса, – деди.

– Айып этме, Сали Сулейман, сен бизге къысгъа болжалгъа къонакълай гелгенни унутуп да къалгъанбыз, – деди Таштемир-бей, терекни тюп бутагъындагъы гъармутланы саптагъы ва бир япырагъы булан алып, яшикегё тешей туруп. Тюшден сонг Гъанапи албай да, Сали Сулейман да пайтонгъа минме онгарылгъанда, Таштемир-бей:

– Сен, иним, уьч гюнню узагъында бизин ожакъны берекетине берекет къошуп турдунг. Къонакъ атангдан да уллу дегенлей, сени йимик алпавут мени ожагъыма къонакъ тюшген саялы, мен озъюмню лап да насипли адамгъа гысаплайман. Алтын накъышлы къындагъы, гюмюш саплы 316 шу ятагъанны да биз сагъа гъакъ юрекден савгъат этип беребиз, – деп, багъалы савгъатны ону эки де аясына салды.

– Сиз магъа артыкъ абур эте турасыз дагъы, – деп, Сали Сулейман алдына къарап токътады.

– Тюркияны лап да айтылгъан кочабын тизлеринден чёкдюрген саялы, сагъа дагъы да багъалы савгъатлар тийишли. Сени йимик кочаплар бу дюньягъа, балики, бир минг йылда бир керен тувадыр. Сен энниден сонг Тюркияда яшайгъан бары да дагъыстанлыланы да оьктемлигисен, – деп, Сали Сулейманны къысып къолун алды. Гъанипа-бей, Сали Сулейман гетегенни сюймейген саялы, ону къолун эпсиз пашман кюйде алды. Арекеде бетлерин де ярты ачып эретургъан тиштайпалар буса Сали Сулейман булан адатлы кюйде башын ийип савболлашды. Пайтон еринден тербенгенде, Таштемир-бейни чожукълары* Сали Сулеймангъа абур этип, къолларын силлей туруп, ону артындан хыйлы ерге чабып турду.

* * *

Асмолов гъар гезик Тюркиягъа гелгенде, аслу гъалда озъюню фабриклери ва цехлери учун тарыкъ болагъан хаммалны сатып ала. Бу гезик де ол гемеге тамакю, сакътиян, багъалы къумачлар ва жавгъар юклеген. «Надежда» тангала эртен Ростовгъа элтеген денгиз ёл булан юзме герек. Шо саялы да бугюн гемеде гъазирлик ишлер къыставулла кюйде юрюле. Матрослар йыракъ ёлгъа тарыкъ болар чакъы ягъарлыкъ, ичеген сув, азыкъ-сурсат ва дагъы да кёп увакъ тюек маллар юклеген. Кочаплар, башында Батъка да булан шагъар ярмакюге барып, уйдегилери учун, кёп багъалы болмаса да, савгъатлар алып гелди. Асмолов да ёлгъа тюшмек учун тарыкъ болагъан бары да къолбасмаланы гъазир этип, гемеге къайтды. Матросланы да, кочапланы да юзлеринде сююнчню-къуванчны аламатлары гъис этиле. Неге тюгюл, олар, къонакълыкъда яхшы, уйде дагъы да яхшы дегенлей, ана топурагъына аякъ басма алгъасай. Эртен гюнню биринчи шавлалары булан гемени пус ишлетеген машинлери хотгъа салынды, лабарлары гётерилди, ягъагъа байлангъан базыкъ аркъан чечилди. «Надежда» аста-аста ягъадан тербенип, къолтукъну юваш сувларына чомуду. «Алтын мююзню» эки де ягъасын бири-бири булан ялгъайгъан узун темир кёпюр ортасындан эки ачылып, уьч мачталы бийик «Надежданы» озъюнден оьтгерди. Гемени палубасындагъы кочаплар бу гёрюнюшге, гелегенде йимик гетегенде де, эпсиз гъайран болуп къарады. Геме Босфор бугъазда бир гиччи атавну алдындан оьтегенде, палубада эретургъан Сали Сулейман къырыйындагъы Асмоловгъа:

– Василий Игнатъевич, мен мунда гелеген ёлубузда шо сувну ичиндеги имаратгъа маякъ деп тура эдим, тек...

– Кёплени шолай эсине геле. Тек о маякъ тюгюл. О – Къызкъала деген беклик.

– Мен Бакюде де гѣргенмен Къызкъаланы. Амма о сувда туюл – денгиз ягда.

– Эки де Къызкъаланы къысматлары башга-башга. Олар бири-бирин такрарламай.

– Буса да...

– Сали Сулейман, сен кѣпню билме-англама сюеген улан экенингден мен эпсиз къуванаман. Къызкъаланы хабары булай: Осман пачалыкъны солтанларындан бириси, Тюркияда лап да белгили сигъручу къатынны оъзюню солтансарайына чакъырып: «Магъа тувагъан-тувагъан авлетлер – уланлар. Муна, бу гезик мен кѣпден къаравуллагъан къыз тувду. Анасы да ондан сююнюп, ону алма-салма ер тапмай. Сен дюньяда не болажакъны алданокъ билеген сигъручу къатынсан. Айт чы, мени биргине-бир къызымны гележекде не гѣзлей?» – деп сорагъан. Сигъручу къатын къоркъа-пыса туруп: «Бизин сыйлы солтаныбыз, мен Сизге гъали айтажакъ сѣзлер, Сизин кепигизни бузма бола», – деген. «Къайырмас, айт!» – деп, солтан алтын асатаягъы булан халини устюне къакъгъан. Сигъручу къатын тартына-тиреле туруп: «Буса айтайым: он сегиз йыл битгенде, Сизин къызыгъыз йылан тигип оълежек», – деген. Солтан сигъручу къатынны сѣзлерин эпсиз ушатмагъан. Тек ол Босфору ичиндеги гиччи атавда къызы учун уллу къала къурма буйрукъ эте. Къыз йылдан-йылгъа оъсюп, бирден-бир атив бола. Солтанны къызына он сегиз йыл битме ювукъ болгъанда, шо къала да къурулуп бите. Солтан къызын шонда сакълай. Къызына он сегиз йыл битеген гюн атасы огъар кѣп уллу савгъатлар булан уллу, терен хумагъа емишлер де салып йибере. Солтанны нѣкерлери шо хумагъа агъулу йылан гирип къалгъанын эслемеген. Емишни кѣп сюеген солтанны къызы, багъалы савгъатланы да къоюп, шоссат хуманы башын да ачып, огъар къолун сукъгъан. Йылан тигип, къыз еринде оылген. Шо саялы да бу имаратгъа «Къызкъала» деп къойгъан.

Асмолов пашман хабарын айта туруп, «Надежда» Къызкъаладан оътюп, хыйлы арекге чыкъды. Хабар таъсир этген буса ярай, Сали Сулейманны гѣнгю бираз алышынгъан эди. Асмолов ону «жанландырмакъ» учун:

– Къоччагъым, мен сагъа бир агъамиятлы масъаланы гъакъында айтма сюемен, – деди.

– Тынглайман, Василий Игнатъевич.

– Бугюн ахшамдан башлап, озокъда, сен рази бусанг, сени бизин каютабызгъа алма сюебиз. Батъка да шолай атив гѣре.

– Мен сизге тыгъыслыкъ этмесменми?

– Этмейсен. Бизин каютабыз уллу ва эркин экенин сен билесен чи?

– Билме чи билемен, тек...

– Сен бизин булан бирче тургъанны сюебиз.

– Баракалла Сизге, Василий Игнатъевич.

IV. Чарслы гюн болгъан чапгъын

Оъжетли жанда оълум бар.

Нече гюндюр, «Надежда» Къара денгизни бир де гъалек, бир де юваш толкъунларыны устюнде шималгъа – Орус пачалыкъгъа багъып инамлы

кюйде юзюп тура. Артдан урагъан къабу ел онча да онгайлы эше чи, капитанны буйругъу булан пус ишлетеген машинлер токъталып, гемени уллу, акъ елкенлери сигърулу къушну къанатлары йимик язылгъан. Шо буса узакъ ёлда кёп ягъарлыкъны асырама имканлыкъ бере. Гюнеш, «Надеждагъа» да савбол этип, оьзюню къонушуна сыргъалап тюшюп бара. Кочаплар палубагъа жыйылып, баягъы ондан-мундан лакъыр этип тура. Боцман булан Мишутка да вахтадагъы матросланы ишин тергеп айлана. Ареклерде, батып барагъан Гюнешни шавлаларыны арасында, сувда гиччи къайыкъ гёрюндю. Денгизни гёз гёреген чакъы тегишлигинде гъеч бир геме гёрюнмей. Бу яп-янгыз къайыкъ денгизни къап-ортасында не эте? Къайыкъны уьстюнде акъ байракъ елпиллеп тура. Шо – денгизде кёмек тилевню белгиси. «Надежда» тутгъан ёлун алышдырып, къайыкъгъа багъып юздю. Огъар ювукъ болгъанда, ону ичинде алты адам барлыкъ аян болду. Къайыкъ «Надежданы» къабургъасына ишылгъанда, капитанны буйругъу булан сувгъа аркъан батгъыч ташланды. Аркъасында дорбалары да булангъы алты да белгисиз адам палубагъа гётерилди, къайыгъы буса «Надежданы» къабургъасына тиркелди. Белгисиз адамланы бетлерине беки тиймегенли нече йыл да боладыр. Оланы къара сакъалларыны арасында уллу яра гъызлар да гёрюне. Оланы гёзлерини тунукъ къараву да «Надеждадагъылары» онча къувандырмай. Капитан оланы уллусун кают-компаниягъа чакъырды. Мунда оьзюню Мишуткасы булан боцман да, бир тёбен чинли офицер де, Батъка да, Асмолов да, Сали Сулейман да олтургъан эди. Гемени къонагъына сораулар берилме башланды. Капитан:

– Биз, денгизде сапаргъа чыкъгъан къайсыбыз да, талчыкълы гьалгъа тюшсек, бир-бирибизге кёмек этме гереkbиз. Шо денгиз булан къысматын байлагъан ким учун да аслу къанун гысаплана. Биз де шо къанунну юрюте туруп, балагъгъа тарыгъан сизин ажалны авзундан чыгъарып алдыкъ. Амма сиз ким экенни, сувда нечик болгъаныгъызны биз билмейбиз, – деп, къонакъгъа тергевлю кюйде къарады. Къонакъ жавап берме башлагъынча, ондан гелеген ромну гючлю ийиси кают-компанияны ичин елеп де битген эди.

– Биз – болгъар матросларбыз. Бизин юк ташыйгъан гемебиз Гюржюстангъа бармагъа деп ёлгъа чыкъгъан эди.

– Гюржюстангъа не мал юклеп бара эдигиз?

– Тамакю юклеген эдик. Къайтыгда япыракъ чай юклеме умутубуз бар эди.

– Сизге не пуршавлукъ этди дагъы?

– Ярты ёлда бизин гемебизге от тюшюп, трюмдагъы тамакю харалларыбыз яллама башлады.

– Трюмдагъы тамакюге от нечик тюшме бола?

– Трюмге къаравул этеген матрос авзунда яллайгъан махюрке де булан юхлап къалгъан. Уьстевюне оьзю де бек эсирген болгъан. Биз отну сёндюрме деп чабып баргъанда, шо матросну тютюнге де бувулуп, оьлюп тапдыкъ.

– Шонча уллу юк гемени юзлер булангъы матрослары отну сёндюрюп болмадыгъызмы дагъы?

– Болмадыкъ. От оьртенге айланып къалды. Сёндюрербиз деп айлангъан нечесе матросларыбыз да оьртенни ичинде яллап оьлдю.

Бу лакъыргъа тергевлю кюйде тынглап турагъан Сали Сулейман:

– Шолай уллу օртенни ичинден сиз, алтавугъуз да, нечик сав-саламат чыкъдыгъыз дагъы? – деп сорады.

– Геме батма башлагъанда, сав къалгъанлар сувгъа къайыкъъланы да ташлап, օзълени гъайын этме башладылар. Биз де шолай къутулдукъ.

– Амма сизин биригизни де яда къолугъузда, яда бетигизде бишген яраларыгъыз ёкъ.

– Биз сувдан толгъан педирелени аркъан булан денгизден палубагъа гётерип тура эдик.

– Геме очакъдагъы агъач гесек тюгюл, – деп, боцман да лакъыргъа къошулду. – Огъар от тюшюп, ону сёндюрюп болмагъан гезиклер кёп аз ёлугъа. Сиз гемени сёндюрмек учун да къаст этгенсиз. Демек, сиз гемеде хыйлы заман долангъансыз. Шонча заманны узагъында сизге бир геме де кёмекге гелмедими?

– Гелмеди. Бизин гемеге от гече геч заман тюшген эди. Биз гётерген акъ байракъны да гечени къарангысында къайсы гемедегилер эс этежек? Алдына къарап кёп заман ойлашып тургъан капитан, къонакъ матросну баянлыкъларына шекли кюйде къалса да, ону лакъырында инанма ярайгъан калималар да бар эди. Шо саялы да капитан боцмангъа:

– Алты да матросгъа аш-сув да, ятыв да берип, оланы гемеде ерлешдиригиз, – деп буйрукъ этди. Боцман къонакъ матрос булан кают-кампаниядан чыгып барагъанда, Мишутка ону уьстюн-боюн ийислей туруп юрюдю. Эшик ябулгъандокъ, капитан:

– Биз бу алты да белгисиз адамны օзюбюзню жаваплыгъыбыз булан гемеге алгъанбыз. Ростовгъа етишгендокъ, биз, օзокъда, оланы шагъар жандармериягъа тапшуражакъбыз. Тек биз гъали де кёп ёлну гечме герекбиз. Шо саялы да бизге бу алтавдан хантав болма ярамай, – деп жыйылгъанлагъа бுவарыв этди.

* * *

«Надежда» гечеси-гюню булан ял тапмай, бир-бирине назик йипдей байланып гелеген денгиз миллени* юммакъгъа жыйып турагъан загъматчыгъа ошай. Геме օзюню борчларын намуслу кюйде кюте буса да, Орус пачалыкъны сувларына етишме гъали де хыйлы ёл бар. Бугюн гемеде авралны* гюню. Эртенги ашдан сонг башында капитан да булан ону ярдымчылары да, гъар тюрлю къуллукъланы кютеген офицерлер де, вахтадан сонг ял алагъанлардан къайры бары да матрослар да уллу булкъада ортакъчылыкъ эте. Кочаплар ягъада къарап токътажакъмы? Башында Асмолов да, Батъка да булан олар да ишге гиришди. «Надежда» йимик уллу гемеде булкъланы булай гюнлеринде гъар кимге нечакъы да иш табыла. Муна, бугюн де кубриклены, каюталаны, догъланы чангы алына, сувлу чюпюрек булан оланы тамлары, пурхалары, эшиклери, дёгерек терезелери тазалана, къопчугъан ерлери сырлана, поллары жувула. Камбузда да, трюмда да тазалыкъ болдурмакъ учун кёп иш этилип тура. Пус булан ишлейген машинлер бар бёлюкню де низамгъа гелтирип, матрослар да, кочаплар да палубагъа гётерилди. Мунда да тазалыкъ учун ябушув юрюле. Бир матрос аркъан батгъыч булан гемени къабургъасына тюшюп, онда уллу гъарплар булан «Надежда» деп язылгъан сёзню саргългъан гъарпларын акъ сыр сюртюп янгыртды. Бугюн геме пус булан ишлейген саялы,

уллу кетен елкенлер палубада ятгъан эди. Матрослар оланы тетик ерлерин ямады, базыкъ аркъанланы мачталагъа, гёндеден аркъалыкълагъа ишыла туруп уьзюлме ювукъ болгъан ерлерин алышдырды. Узун сёзю кысгъасы, гемедеги ишлер тюш ашгъа деп асылгъан чоюн къазанлар йимик къайнады. Бу гъаракатда шо алтав да ял алмай, онда-мунда гирип, чабып айланып турду. Олар, не буса да, эпсиз муштарлы кюйде ишлей эди. Оланы уллусуман дейгени, гъатта Асмоловланы каютасына гирип, онда кёп заман доланып турду. Шону бираз геч эс этген Сали Сулейман тезликде оьзлени каютасына гирип гетди. Къонакъ бир мююшде уьст-уьстюне тизилген, кетен къумач булан тышлангъан чумаданлардагъы язывланы охуп къарай эди. Къонакъны артында девню йимик эретургъан Сали Сулейман:

– Сен болгъар бусанг да, кёп ят тиллени де билегенге ошайсан, – деп, огъар ачувлу кюйде къарады.

– Мен язывланы охумай эдим, чумаданланы уьстюн сыйпай эдим, – деп, къонакъ бир къолуна тутгъан сувлу чюпюрекни гёрсетди.

– Сени ёлдашларынг барысы да палубаны полларын жува, яп-янгыз сагъа мунда не бар дагъы?

– Къаст этип ишлей туруп, билмей ёлдашларымдан айрылып къалгъанман. сени

– Мени къанымны ташытмай, тез шундан ёюл. Дагъы гезик шу каютада гёрсем, мен сени шонда ташлажакъман, – деп, Сали Сулейман огъар дёгерек терезени ари янында толкъун уруп турагъан денгизни гёрсетди.

– Англадым, яхшы улан, англадым, – деп, къонакъ къачып, бираз заманны ичинде ёкъ болуп къалды.

Ахшам каютада ял алып турагъанда, Сали Сулейман:

– Къонакълардан бириси, шол уллусуман дейгени, бугюн авралны заманында бизин каютагъа гирип айлана эди, – деп лакъырны башлады. – Эпсиз гыллачы адамгъа ошай. Чумаданланы уьстюн сувлу чюпюрек булан сыйпайгъан гиши болуп, ондагъы язывланы охуй эди.

– Ол тюркче охуп биле буса, озокъда, чумаданларда не барны шоссаят билежек.

– Билген булан уллу дерияны ортасында не этмеге болажакъ? Шо чумаданланы урлап къайда элтежек? – деп, Батъка да тамаша болду.

– Бу Къара денгизде адам бир де къаравулламагъан гъаллар тувуп къала. Шолай къувунлу мюгълетлер мени башымдан аз гетмеген. Шо саялы да биз эпсиз сакъ болма герекбиз, – деди Асмолов. Сали Сулейман еринден эретуруп:

– Вёрегиз, талчыкъмагъыз, Василий Игнатъевич, мен сав чакъы шу уьч де чумадандагъы Сизин тотамалыгъызгъа* бирев де бармагъыны учу булан да тиймежек, – деп, Асмоловгъа инамлы кюйде сёз берди.

* * *

Бугюн эртен танг булан Къара денгизни уьстюн алаша туман япды. Гюзю увакъ янгуру да, туман-чарслы айлана якъ да гемеде юзегенлени къурчун онча къандырмай. Палубада вахтадагъы матрослардан къайры дагъы бирев де гёрюнмей. Олар да сув сингмейген опуракълары булан доланып айлана. Амма бу мунгайып турагъан чакъгъа да къарамай, шо алты да матрос палубаны канзилеринден уьстге гётерилди ва чабып барып, бир мююшде сыйынды.

Салкъын гъавада буюгъуп олтургъан олар гъаран эшитилеген кюйде бири-бири булан лакъыр эте:

- Бизин мунда ташлагъанлы бугюн – бешинчи гюн.
- Бугюн олар бизин артыбыздан гелме герек.
- Ява буса да?
- Сен не дейсен, агъмакъ? Биз – корсарларбыз*!
- Шону унутма! Корсарлагъа буса бир зат да пуршавлукъ этме болмай.
- О чу – о... Булар шекленип, чумаданланы башгъа ерге сама яшырып къоймагъанмы экен?

– Къоймагъан. Бираз алда, бир гылла табып, эшикни ярывундан къарадым. Олар шо еринде уьст-уьстюне салынып тура.

– Бизин савутларыбыз ёкъ чу. Кечелин къыздырагъан «савутну» да тезден берли ичип битдиргенбиз.

– Бизинкилер шо гъакъда да ойлашмай тюгюлдюр. Олар мунда юзюп гелгенде, бизин савутларыбызны бизге къайтарып бережек чи.

Вахтадагъы матросланы ишлерин тергей туруп айланагъан боцман Мишутка да булан палубагъа гётерилди. Палубаны мююшюнде йибиген холалагъа ошайгъан алтавну гёрюп, Мишутка олагъа багъып чабып йиберди. Оланы уьстюне етишгенде, гъарисин бир ийиследи, пушургъанып, разисизлигин билдирди. Боцман олагъа:

– Яхари, бу явагъан янгурда сизин къувалап, каютадан чыгъаргъан гиши бармы? – деп айыплар этди.

– Ёкъ, ёкъ... Бир ёлдашыбыз авруп, гечени узагъында юхламагъан. Ону таза гъавагъа алып чыкъгъанбыз, – деп уллусу жавап берди.

– Бизин гемеде авруйгъанлагъа эм этеген багъымчы да, ярачы да бар. Неге олагъа гёрсетмедигиз?

– Авара этмейик деп къойгъан эдик. Гъали ёлдашыбыз къолайгъа къайта тура. Биз де узакъ къалмай тюпге – каютагъа тюшежекбиз. Боцман не буса да бу «вечеден»* рази къалмады. Уьстевюне, ону юрегинде бир затлагъа шеклик де тувду. Мишутканы разисизлиги де негъакъ тюгюл чю.

Алда, туман-чарсны арасында, бир гемени сюлдюрю гёрюндю. Ювукъ бола туруп о – елкен язгъан уллу юк геме экени белгили болду. О байрагъын да тёбен тюшюрюп, «Надеждагъа» тувра юзюп геле. Капитан буйрукъ берип, боцман Мишутка да булан къонгуравну къувунлу кюйде къакъды. Бираз заман да гетмей, палуба гемедегилерден толуп къалды. Геме «Надеждагъа» лап ювукъ гелип токътады. «Авур авруйгъан адамы сама ёкъму экен, яда ичеген суву битгенми экен, яда гемени тетиги бармы экен, яда... деп ойлаша туруп, капитан «Надежданы» юзювюн токътатды. Ол шо гемени къабургъасында уллу гъарплар булан болгъар тилде язылгъан «Бургас» деген сёзню охуду. «Бургасны» капитаны рупордан:

– Сизин гемеде алты болгъар матрос бар. Биз оланы алмакъ учун артындан гелгенбиз, – деп билдирди.

– Олар саппа-сав, биз оланы буссагъат сизге къайтарып берме болабыз, – деп «Надежданы» капитаны да рупордан жавап берди.

– Шо сиз этеген къуллукъ бизге азлыкъ эте. Олар сизин гемеден нени ушатгъан буса, оьзлер булан шону алажакълар.

– Сизин шартыгъызгъа бизин гѣнгюбюз кюлей. Неге тѣгюл, бизин гемебизде – биз хожайынларбыз.

– Хожайынлар – бизбиз. Къара денгиздеги бары да гемелер бизге таби бола.

– «Надежда» гемеден къайрылары.

– О да буссагъат бизин къолубузда. Мени корсарларым – эпсиз къуватлы ва ябушма уста уланлар. Оланы ташдай авур къолларын тийдирмей, бизин шартыбызгъа рази болуп къалсагъыз, сизге яхшы.

– Мени уланларым да хамурдан ясалмагъан. Тек биз масъаланы давсуз кюйде чечме сюебиз. Шо саялы да биз беш гече-беш гюн аш да-сув да берип сакълап тургъан шу алты да «от сѣндюрювчюгюзню» де алып, ѳлугъузгъа тюшгенигизни сюебиз. Жавапны орнуна «Бургасдан» «Надеждагъа» узун 327 такъта батгъыч ташланды. Къара сакъаллы корсарлар, бирлери кортиклер, бирлери шѣшгелер булан, къыр атланы табунудай чабып гелип, жагъаннемни гючюклери йимик палубаны елеп къойду. «Надежданы» матрослары да, кочаплары да бюдюремеди. «Надежда» дав геме болмаса да, йыракъ сапарлагъа чыгъагъан матрослар кортиклер ва айбалталар булан таъмин этиле. Ондан къайры да, эмен агъачдан чабылгъан, бир шазынгъа ювукъ узунлугъу булангъы къатты таякълар да гъар матросну къагърулу савуту болуп токътай. Эки де капитан бири-бири булан сѣйлешивлер юрютѣп турагъанда, нече тюрюл денгиз давланы ортакъчысы болгъан боцман, кѣмекге бир нече ѳлдашлар да алып, чалт айланып, бары да матросланы ва кочапланы тарыкъ-герек дав савутлар булан таъмин этип къойду. Тамакъларындан ром да йиберип, башларын да чоюн къазанлардай къыздырып, гѣзлерин де аждагъалар йимик аралтып, яман гюню булан гелген корсарлар гъужумну эпсиз гючлю кюйде башлады. Озокъда, дерияларда юк гемелеге гюч эте туруп, оланы уллу сынаву бар. Ондан къайры да, сувда корсарлар булангъы ѳлугъув гъар заман да оланы пайдасына битип гелген. Бу гезик де шолай болармы экен? Уруш гючленген сайын, эки де якъдан яраланып йыгъылагъанлар кѣп болуп бара. Палубаны уъстюнден къан агъызып тура. Къулакълагъа яралангъанланы агъ этеген тавушлары чалына. Бетге-бет ябушув буса бирден бир гючлене. Бираз артгъа тартылып тургъан «Надежданы» матрослары ва кочаплары къаршы чапгъын этивюн башлады. Булай уллу урушда эмен таякъланы нечик пайдасы барны айтып англатма да къыйын. Шо сигърулу таякълар нечесе корсарны башына, сыртына, тѣшюне тийип, йыгъып тура. Олар булай гъалны къаравулламай эди. Бир нече корсар булан ябушуп турагъан Сали Сулейманны:

– Вѣрегиз, къурдашларым, арымагъыз-талмагъыз, биз буланы енгме герекбиз! – деген чакъырыв тавушу къулакъгъа чалынды. Матрослар ва кочаплар бирден-бир ругъланды. Корсарланы гъалдан тюшѣп барагъаны гъис этиле. Ромну да гючю къалмагъан буса ярай. Оланы тер агъып турагъан бетлеринде бираз алдагъы къоччакълыкъны, тавакаллыкъны, къоркъмайгъанлыкъны бир аламаты да къалмагъан. Бирлери чи йыгъыла-тура туруп, гъаран айлана. Бирлерини буса савутгъа харманма чакъы гъавкъаты да къалмагъан. Уруш энни токъалашывгъа айланды. Халилени уъстюнде таза намуслу кюйде кюрешип уъйренген Сали Сулейман чакъырылмай гелген бу эдепсиз къонакълар булан низамсыз ябушувгъа тюшдѣ: бирлерин гѣтерип ерге ура, бирлерин оюнчакъланы йимик алып, сувгъа ташлай, бирлерини

башларын чирик йымырткъаланы йимик урушдуруп, эсден тайдырып къоя. Сали Сулейман гезикли корсар булан ябушуп турагъанда:

– Вёре, сакъ бол, артынга бурулуп къара! – деген къувунлу тавуш эшитилди. Ол гъазирине башын артгъа бурду: бир корсар шёшге булан ону аркъасына урмагъа деп онгарылып тура эди. Сали Сулейман шо мюгълетде эмен таягъын гёндеден этип, эки де къолу булан тутуп къойду. Шёшге къатты эменге тийип, эки сынып къалды. Корсар шёшгени къалгъан гесеги булан Сали Сулейманны устюне багъып гытинди. Сали Сулеймангъа: «Сакъ бол!» – деп къычыргъан шол кочап улан таягъы булан уруп, корсарны къолундагъы ярты шёшгени ерге тюшюрдю. Сали Сулейман ону авур ташны йимик башыны устюне ерли гётёрди ва: «Аллагъу акбар!» – деп къычырып, ерге урду. Корсар, авзундан къан да гелип, палубаны устюнде сойралып ятып къалды. Бу мюгълетде енгил яралангъан боцман Сали Сулейманны янына гелип:

– Шол алты да «от сёндюрювчю» бираз алдын ёкъ болуп къалды. Тюпде яшынып сама турмаймы экен? – деп гъалекленди. Сали Сулейман бир затлагъа шекленип:

– Балики...– деп де айтып, алгъасап каютагъа багъып гетди. Шол алтав киритленген каютаны эшигин де бузуп, ичине кирген. Уъч де чумаданны да алып, олар каютадан чыкъма айлана. Алтаву да кортиклер булан савутлангъан. Палубада йыгъылгъан корсарланыкин алгъан буса ярай. Сали Сулейманны къолунда шо эмен таякъдан къайры дагъы савут ёкъ. Каютаны гиччи майданында узун таякъны силлеме эпсиз маънисиз геле. Бу гъалны анлагъан йимик, Мишутка булан боцман тез каютагъа етишип гелди. Боцман Мишуткагъа: «Булар – душманлар, тут!» – деп буйрукъ этди. Мишутка гъавлап атылмагъы булан алтавну уллусуну хырдамын юлкюп алып къойду. Сонг Мишутка бирдагъысын йыгъып, устюнде ятып къалды. Сали Сулейман да, енгил яралангъан боцман да къалгъан дёрт де «от сёндюрювчюню» тююп, гъанкю ийисин чыгъарды. Къызыл къанына батгъан олар бири-бирисини устюне йыгъылып къалды. Бу гъарасатны ичинде, «от сёндюрювчюлерден» бириси кортик булан уруп, Мишутканы авур яралап къойгъан. Боцман тез ярачыны артындан гетди. Палубада яралангъан матросланы гъайын этип айланангъан ярачы да, багъымчы да шоссагъат Мишутканы янына етишдилер.

– Терен яра, – деди ярачы, бетиндеги терин сибире туруп. – Кортик, насипге, юрекке тиймей, арекден оьтген. Ярачы Мишутканы ярасын дарман булан тазалап, ону таза акъ къумач булан байлады. Сонг эпсиз талчыгъып турагъан Сали Сулеймангъа ва боцмангъа бурулуп:

– Сав болар деп умут эмен, – деди.

«Бургасны» капитаны рупордан таба къычырып, оьзю тюп болгъанына мюкюр болду ва «Надежданы» капитанындан оьлген ва яралангъан корсарларын алмакъ учун изну тиледи. «Надежданы» капитаны ихтияр берди. Бираздан «Надеждада» бир корсар да къалмады. Узун батгъыч алынды. «Бургас» сюйсюнмей еринден тербенди. Нече корсар оьлгенни, нечеси яралангъанны «Бургасны» капитаны санай турсун. «Надежданы» янындан буса тас этивлер кёп керенлер аз: эки матрос оьлген, уъч матрос яралангъан, кочапланы арасындан экевю енгил яралангъан. Матросланы адатына гёре, олар оьлген эки де ёлдашын къумачгъа да чырмап, бутларына авурлукъ да

тагып, аркѡанлар булан аста-аста денгизге тѡшюрдѡ. Бираздан эки де сѡек Кѡара денгизни сувларына гѡмѡлюп гетди. Оылген ѓлдашларына кѡайгырып, «Надежданы» бары да матрослары ва кочаплары башларын да ийип, палубада кѡп заман шып болуп турду.

Матрослар ва кочаплар шоссакѡат гемедеги пакарсызлыкѡны бир ѓрукѡгѡа салма гиришди. Олар урушлар, ябушувлар болгѡан ерлердеги кѡан ѓлакѡланы жувуп, тап-таза этди, бары да дав савутланы жыйып, боцмангѡа тапшурду, дагѡы да кѡп увакѡ-тѡек кѡуллакѡланы кютдѡ. Увакѡ янгур ахшам да токѡтамады. Палубагѡа чыгѡып ял алардай тѡгѡл экенге Асмолов да, Батѡка да, Сали Сулейман да каютада олтуруп лакѡыр эте.

– Мен тамаша болагѡан недир десегиз, – деп башлады Сали Сулейман, – корсарлар бизин гемебизде багѡалы мал барны нечик билген?

– Оланы агентлери Кѡара денгиздеги бары да уллу юк портлардан айланып тура, – деп, Асмолов шоссакѡат англатыв берди. – Шо саялы да, кѡайсы геме не мал юклеигенни билмек учун, олагѡа онча кѡыйын тѡгѡл.

– Шол денгиз тонавчуланы тутма амал ѓкѡму?

– Корсарлар, пиратлар йимик адамны такѡасыны сураты булангѡы кѡара байрагѡын да еппиллетип юзмей. Кѡара денгиздеги корсарлар мундагѡы давларда утдургѡан кѡайсы буса да бир пачалыкѡны байрагѡы булан юзе. Шолайлыкѡда олар: «Биз тонавчулар тѡгѡлбѡуз, биз – оѡч алывчуларбыз», – деп, ѡзлени гѡнагѡдан тазалай. Ондан кѡайры да, корсарлар дав гемелерден кѡп ареклерде юзе.

– Неге?

– Неге тѡгѡл, ѡзлени герти юзюн ачып кѡояр деп кѡоркѡа. Артагѡы заманларда дав гемелер Кѡара денгизде юзеген шолай бир нече ялгѡан юк гемелени тутуп, матросларын есир этип, офицерлерин гѡллелеп, гемелерин батдырып тура.

– Шолай кѡагѡрулу такѡсырдан сонг да олар енгилмейми?

– Енгилмей... Мен ягѡагѡа етишгендокѡ, «Бургасны» гѡакѡындан маѡлуматлар жыйма кѡаражакѡман. Амма ахтигине чыгѡып боларман деп ѓсеме гелмей.

– Неге дейсиз?

– Неге тѡгѡл, гѡар чапгѡындан сонг корсарлар гемени атын алышдырып кѡоя. «Бургас» ойлап чыгѡарылгѡан ат буса да ким биле...

– Вая, нече де гѡилласы кѡп кеслер экен бу корсарлар!

– Намарт адамлар, Сали Сулейман, гече де-гѡн де яман ѓлланы излеп тура. Амма олар тутулмай кѡалмай. Корсарлар да бир гѡн яда есир болажакѡ, яда катранланы азыгѡына айланажакѡ.

– Сиз, Василий Игнатѡевич, эпсиз пашман гѡрюнесиз. Бу денгиз сапарыгѡыз саялы гѡѡкѡнме сама гѡѡкѡнмеймисиз?

– Ёкѡ, ёкѡ, гѡѡкѡнмеймен. Тек мени юрегимни кѡыйнайгѡан башгѡа зат бар. Шо да – мени жавгѡарларым саялы эки матросну жаны кѡурбан болгѡан саялы. Мен сизин барыгѡызны да алдыгѡызда ѡбѡюннѡ айыплы адам йимик санайман.

– Вѡрегиз, Василий Игнатѡевич, юрегигизге шолай авур алмагѡыз. Сав кѡалгѡан бизин учун жанын кѡурбан этген шол эки де матрос –

женнетагълюлер. Нечакъы кыызгъансам да, мен олагъа сукъланаман. Неге тюгюл, олар – къагъруманлар.

– Сени къоччакълыгынг болмагъан буса, Сали Сулейман, корсарлар бизин гемебизни елеме де бола эди.

– Янгыз мен тюгюл, бары да кочап къурдашларым ахырынчы чапгъынгъа тышген йимик, эргиши эки керен оылмей деп, ябуша эдилер.

Каютада бираз замангъа шыплыкъ тувду. Лакъыргъа кшошулмай тынглап турагъан Батъка:

– Биз гелеген жумада Ростовгъа етишежекбиз. Къаравуланмагъан четимликлер, тогъуз къат толкъун болуп, ёлубузну гесмес деп де эсиме геле. Сен, Сали Сулейман, портда ишлей туруп да, уллу ярышларда кюреше туруп да къавшалгъансандыр. Биз сагъа ана топурагъынга – Дагъыстангъа барма, уйде кёп заман ял алма ихтияр бережекбиз, – деп, салмакълы тавуш булан билдирив этди.

– Кёп савболутгъуз, Матвей Тимофеевич! Мен ишлеп де, кюрешип де къавшалмагъанман, кёпден берли гёрмеген анамны, инимни, кыызардашымны, бары да къардаш къурдашларымны сагъына туруп къавшалгъанман. Оланы гёрме юрегим гъавлай.

...Сали Сулейманны Анжиге барагъан поюзгъа узатма чыкгъан кёп санавдагъы кочапланы арасында Асмолов да бар эди. Ол:

– Шу – сени биргине-бир кыызардашынга менден саламат савгъат, – деп, Сали Сулеймангъа арив къутукгъа салынгъан жавгъар минчакълар да, жавгъар къашлы алтын юзюк де тапшурду.

2012–2014

Анлатывлар:

- * Алпавут – чемпионланы да чемпиону.
- * Аврал – гемедеги булкъа.
- * Адув – насыгъат.
- * Албай – тюрк асгерни полковниги.
- * Али-Бей-сув, Киат-Хане-сув – «Алтын мююз» деген кюлтукъгъа агъагъан оьзенлер.
- * Асмолов Василий Игнатьевич – купес, меценат, курушивчулени шабагъатчысы.
- * Аян – аты айтылгъан адам.
- * Базартешиклер – уйню тамларындагъы гюмез тешиклер.
- * Боцман – гемени завхозу.
- * Булан – уллу мююзлю кыыр гъайван (лось).
- * Вече – жыйын.
- * Гриф – къаракъуш башлы, арслан къаркъаралы, къанатлы аждагъа.
- * Гюмрюк – таможня.
- * Деробей – уллу топуракъ еси (феодал).
- * Жакан – уллу чачмалы патрон.
- * Заптие – полициячы.
- * Илажлы – гючлю, къуватлы.
- * Каймакам – уллу ёлбашчы (мэр).
- * Камбуз – гемедеги когъни.
- * Катран – Къара денгизде юзеген акула.
- * Какот-компания – гемеде жыйынлар юрюлеген ер.

- * Кок – гемедегі ашбаз.
- * Конка – эки ат егилген трамвай (XX-нчы асруну башы).
- * Константинополь – гъар тюрлю девюрлерде Византия, Рим ва Осман пачалыкъланы тахшагъары.
- * Корсар – денгиздеги жинаятчы.
- * Кютюр – махи. 334
- * Къанимат – давда душманны енгип алынган мал-матагъ (трофей).
- * Къапул – хантав.
- * Лиман – оьзен уллу сувгъа тѳюлеген ер.
- * Лира – тюрк акъча.
- * Локанта – ашхана.
- * Лоцман – гемени юрютювчю.
- * Магъаммат-Мама Магътуллаев – тѳбенкъазанышлы кочап ва гюч сынавчу.
- * Манна – балыкъ тутагъан къол тор.
- * Миль – денгиздеги мезгил оьлчев (1 миль – 1852 метр).
- * Муавин – орунбасар.
- * Мугъажир – бир пачалыкъдан башгъасына гѳчюп яшайгъан адам.
- * Мугътаж – лап да ярлы адам.
- * Мум – майчыракъ.
- * Мусапир – къонакъ.
- * Мюьгендис – инженер.
- * Нагара – накъыра.
- * Окъул – училище.
- * Палуба – гемени къалкъысы.
- * Паша – тюрк асгерни генералы.
- * Реситал – концерт.
- * Ролкер – уъч мачталы уллу юк геме.
- * Рупор – тавушну гючлендиреген темир алат.
- * Сали – гючлюден де гючлю адам.
- * Саяв – простой адам.
- * Топкъапы – солтанланы баш сарайы.
- * Тотамал – асил, багъалы мал.
- * Тейир – тигр деген сѳзню маънадашы.
- * Удальцев Матвей Тимофеевич – «Ростов» деген кюрешив жамиятны тренери.
- * Уъч тюсю байракъ – XX-нчы асруну башында орус юк гемелер гъалиги триколор йимик байракъ булан юзе болгъан.
- * Фрахт – ижара.
- * Хикас – чебер хабар.
- * Чалышывчу – кюрешивлени гюнлюк низамын юрютювчю.
- * Чыл – чѳл къуш (цапля).
- * Чожукъ – авлетни яшы (внук).
- * Шаркичи – йырав.
- * Эдем – женнет бав.
- * Юнусбалыкъ – дельфин.
- * Ярдымчы – гемеде капитанны кѳмекчиси.

НОВЕЛЛАЛАР

Къызыл къар

Йигирманчы асруну токъсанынчы йылларыннан бириси. Башгъа ерлерде йимик Анжиде мен ишлейген идара да пачалыкъны табилигинден азат болуп, акционер жамият деген айры есилиги булангъы мюлкге айланды.

Шо себепден мен ёлбашчылыкъ этеген уллу бёлюкню къуллукъчуларыны санаву да къысгъартылып, бешев тюгюл къалмады. Олар да – уыягълюери, гиччи яшлары булангъы тиштайпалар. Айтагъаным, къайда командировкагъа бармакъ учун да мен атны йимик ерленип турма герекмен. Муна бу гезик де Ставропол крайдагъы Невинномысск деген шагъаргъа барма борчлуман. Ондагъы уллу акционер жамият булан тыгъыс байлавлугъубуз бар. Йыл битип бара, амма олар булангъы дыгъар гъали де тасдыкъ этилмеген.

Мен Невинномысскиге командировкагъа барагъаным биринчи гезик тюгюл. Мунда декабр айда да къыш нечик сувукъ болагъанын озюм кёп керенлер сынагъанман. Шо саялы да УАЗ деген енгил машинибизни узакъ мезгилге мекенли кюйде онгарып, машин гъайдавчу Виктор да, мен де ёлгъа тюшдюк. Бизин гъисабыбыз булан хамисгюн ахшам Невинномысскиге етишмек, къонакъ уйде де гече къалып, эртен акционер жамиятны офисине барып, бары да узюрю къуллукъларыбызны да кютюп, къайтып ёлгъа тюшмек. Демек, ишлемейген эки де гюнню Анжиде озюбюзню агълюерибизге багъышламакъ. Гъар къайсы масъаланы да адам ойлары булан, Аллагъу–Таала буса буйругъу булан кюте дегенлей шонча тындырыкълы кюйде онгарылгъан уазигибиз ёлда бузулуп, уллу чырмавулгъа тюшдюк. Узун сёзню къысгъасы, гече ёлавчулар учунгъу къонакъ уйде де къалып, артындагъы гюн машинибизни ярашдырып, ёлубузну давам этдик. Невинномысскиге ахшам къашкъарала туруп етишдик. Демек, эки де гюн – сонгугюн ва къаттыгюн къонакъ уйде къалып, къуллукъларымны итнигюн кютме герекмен. Машинни къонакъ уйню алдында токътатгъан Виктор:

– Къарагъанда биз Янгы йылны мунда агълюерибизден йыракъда къаршылайгъангъа ошайбыз, – деп теренден кюстюндю.

– Виктор, Янгы йылгъа гъали де бир нече гюн бар. Гел, биз булай этейик, – деп мен ону ругъун гётерме башладым. – Эки ял алагъан гюнубюзню шу ялкъывлу шагъарда оьтгермей къотангъа барайыкъ.

– Нечик? – деп Виктор тамаша болду.

– Мундан отуз чакъырым ариде Раздольный деген посёлокда мени юртлум ва жан айырмас къурдашым Гъасанхан яшай. Эки де уланы посёлокдан беш чакъырым ариде совхозну къотанында къой багъа. Олар мунда агълюери – яшлары булан орунлашгъанлы хыйлы бола. Мен о посёлокда да, къотанда да кёп керенлер болгъанман. Гъасанхан да, олжасы да посёлокда ишлей. Аз – кёп буса да гъайван – мал да сакълай, бир уланыны авлетин де школада охутуп, оьсдюрюп тура. Бу йыл къатарбаш биринчи класгъа бара. Биз тюкенге де гирип, саламат савгъатлар да алып, ёлгъа тюшдюк. Гъасанханлагъа гече геч етишдик. Шо саялы да, аш да хабып, бираз лакъыр да этип, биз юхлама ятып къалдыкъ.

... Ѓасанхан да, Ирайѓанат да кѡара танг булан уянды. Эр-кѡатын иште де, уѣйню кѡуллукѡларына да бел байлап, этек чалып тураѓан адамлар. Оѡз еслиги буланѓы абзар уѣйде аваралар аз боламы. Ѓасанхан чалт айланып, ѡайван малны тѡбюн тазалады, араќдан бичен ташып, отлукѡланы толтурду. Ирайѓанат ушана туруп гамишлени, сѣйырланы савду, сѡтню сѡзгѡч булан сѡзѡп бидонлагѡ тѣкдю. Ѓасанхан алѓасавлу кѡйде аш да хабып, жигулисине де ѡклеп шагѡргѡ сѡт, кѡаймаќ, бишлаќ алып гетди. Бир нече агѡлюеникин де кѡошуп. Ол базарда сатыв этегенлеге сѡт кѡатыкѡланы ломай берип геле. Ѓасанхан шолай сатыв алывну мунда гѣчѡп гелгенли ѡрѡте. Нечакѡы да яхшы эте. Олар ѡртдаѓы уѣй-ѡшигин де, уллу абзар-бавун да кѡѡп, мунда неѓаќ гелмеген чи. Совет девѡрде Ѓасанхан ѡрт хѡзяйство институтну да охуп битдирип, ѡртдаѓы совхозда ѡайван доктор болуп ишлей эди. Яхшы иши де бар эди, уллу абуру да бар эди. Демократ кѡурум ѡрт яшавну бузуп, дарбадаѓын этди. Пачалыќѡ берме герек борчланы тѣлейбиз деген баѓана булан совхозну ѣлбашчылары жынслы сѣйырланы, бугѡаланы сата туруп, эки де фермадаѓы аранланы ичи ел ойнайѓан болду. Кѡараногѡайдаѓы шонча уллу кѡѡй сиривден баай да кѡалмады. Бу уллу пасатлыкѡѡ ѡреги гѡе-яна туруп, Ѓасанхан олжасын да, агѡлюери булан эки де уланын да алып, шу посѣлокѡ гелген. Гелгенине бир де гѣкѡнмей. Ол мунда ѡѡзѡ-ѡѡзѡне ес адам. Учѡз баѓасына сатып алѓан абзар-уѡю, аранлары, баву буланѓы уллу мѡлкѡ де бар, ѡртда ѡайван-мал сакѡлайѓанланы мурадын кѡтеген ѡайван докторлукѡ иши де бар. Ирайѓанат буса посѣлокдаѓы почтаны ишин ѡрѡтѡп тура.

Шаѓарѓѡ бараѓан Ѓасанхан ѣл уѡтде олжасын иште тѡшѡрѡп гетди. Мен де, Виктор да, бугѡн школаѓѡ бармайѓан Уллубий де уллу кѡушлукѡда уяндыќ. Бир нече алышдырмалар* этдик. Сувукѡ сув булан жувундукѡ. Ирайѓанат кѡуруп гетген столда енгил кѡйде аш хапдыќ. Бир мѡгѡлет тахтамеќде де янтайып телевизорѓѡ кѡарап турдукѡ. Сонг шешбеш ойнадыќ. Бизин ѡѡнубуз Ѓасанханны шагѡрдан кѡайтыву булан токѡталды. Уллубий уллатасы шагѡрдан алып гелген савѓатлардан сѡѡнѡп ер тапмай эди.

– Сизге ялкѡывлу сама тѡгѡлмѡ? – деп, Ѓасанхан бизин гѣнгѡбѡзню аяп, не этме де кѡабул экенин англатды. – Буссаѓѡ бир мал да сѡѡп, абзарда мангалны да яѓып, чишликлер этме урунарбыз.

– Ёќѡ, ёќѡ, кѡурдашым, – деп мен ону айланышларын токѡтатып кѡѡйдум. – Уланларынг кѡѡй баѓѡаѓан кѡотанда, сен билесен чи, мен кѣп керенлер болѓанман. Ондаѓы ѡѡзенде де, кѣлде де аз балыќ тутмаѓанман. Айрокѡда чортан балыќланы. Кѡышдаѓы балыќ тутув чу кимни де хошлайѓан ва ѡсинде кѡалаѓан агѡвалат.

– Мен де, Аресейде яшайѓандан берли, гѡав этме де, балыќ тутма да, айрокѡда, балыќ шорпа биширме де эпсиз устаман, – деп Виктор да мени якѡлап сѣйледди.

– Сиз мени онча да гѡазландырдыѓыз чы, мен де гележек эдим, тек бажарылмай. Бир нече адамны ѡайванларыны савлугѡн тергемесем болмай. Айрокѡда, бир хоншумну хонажини тѡнегѡнден берли я ашамай, я сув ичмей. Оѓѡр дарман да берип, укол да этмесем болмай.

– Авара болмаѓыз, Ѓасанхан агѡав. Биз сизге балыќ шорпа алып гелербиз, – деп Виктор илияќлы кѡйде иржаиды. Уллубий биз этеген

лактырны кѳулагыны кырыы булан эшите буса да янгы оюнчаклары булан эпсиз машгѳул эди.

– Буса, чылгъавлар* да булан кийиз этиклер гийигиз, – деп Гасанхан аякгийимлер тизилген эшик артны гѳрсетди. – Ботинкаларыгъыз кѳаргъа батып, аякларыгъызны ушутажакъ. Сонг да, зая болагъан ерге бармайсыз. Сюйсегиз гече де кѳалыгъыз, тек ахшам ѳлгъа чыкъмагъыз. Неге тѳююл, бирден борагъакип кѳалагъан гезиклеп бу чѳллерде аз болмай.

Кѳар борагъан авлакъ ѳлланы ѳругъун тапма кѳыйын экенге биз экибиз де туврадан юрюп, аркѳагъа гѳтерилдик. Мундан кѳарагъанда кѳотан кѳолну аясында йимик гѳрюне эди. Кѳалгъан ѳлну энишлей туруп онча инжинмей енгдик. Кѳурдашымны уланлары Адилгерей ва Адилмурза бизин эпсиз илиякты кѳюде кѳаршылашды. Саламлашыв – сорапшывдан сонг мен:

– Кѳышлавугъуз нечик бара дагъы, инивлерим? – деп агъалыкъ сорав бердим.

– Аллагъгъа шѳюкюр, яман бармай, емлерибиз де етишерге умутубуз бар, – деп агъа-инилени уллусу Адилгерей жавап берди. Оѳкюрѳюп яллап турагъан печни исивѳюнден леззет алгъан сонг мен:

– Биз, инивлерим, сизде узакъ турма болмайбыз. Баягъыда йимик балыкъ тутма сюе эдик. О заман яй эди. Гъали бузну тешип, балыкъланы кѳамавдан азат этме сюебиз, – деп масхара этдим.

– Бизин балыкъларыбыз масхараны эпсиз яхшы англай. Олар бирини артындан бири оѳчюр туруп, сизин кѳармакъларыгъызгъа тагъыланажакъ, – деп Адилгерей де тогъушду. Эки де апсун чарны йимик айланып, стол кѳуруп кѳойду. Биз ашама да ашап, чайлар да ичип, кѳлге багъып юрюдюк. Алдыбыздан онгайлы ѳл гѳрсете туруп, кѳолунда уллу базыкъ бураву да булан Адилгерей юрюй, ону арты булан кѳолларыбызда алаша шанжаллар ва бѳтекелер булан биз барабыз. Уллу кѳлню лап ортасына гелип токтадыкъ. Адилгерей:

– Агъай, шу кѳлню уѳстюнде атылып бийисегиз де, буз оюлмажакъ. Кѳл мекенли кѳюде бузлап битген, – деп масхара-герти булан англатыв берди. Адилгерей кѳлню эки еринден бурав уруп, тешиклер этди. Бизге назик йипге бек байлангъан кѳармакъланы да тапшурду.

– Билемисиз, агъайлар, балыкълар кѳышда кѳармакъгъа не салса да, шогъар геле. Амма олар оѳпке-бавурну эпсиз кѳп сюе, – деп, Адилгерей бизге бир гесек бавур да, бичакъ да, эки дорба да берип:

– Сиз балыкъ тута туруп, таза кѳыш гъавада ял алыгъыз. Мен аранларда оѳзѳмню ишимни кѳутейим, – деп кѳотангъа гетди. Гертиден де, кѳары – ели ѳкъ кѳышны шып гѳюнѳнде биз сувукъну гъис этмей эдик. Кѳлню айланасындагъы кѳамушлукъланы арасындан кѳулакъгъа чалынагъан чылланы,* кѳакъмаланы* назик сеслери де, азыкъ излеп айланагъан кѳаргъаланы кѳавгъасы да, заманда бир кѳычырагъан биркѳазанны* пашман тавушу да бир-бирине кѳошулуп, бу якъланы оѳзтѳрече макъамы согъулагъан йимик эди. Балыкъ тутувну устасы Виктор табиятны бу алапат гѳрюнѳшѳюнден де, бирини артындан бириси кѳармакъгъа тагъылып гелеген балыкълардан да сюнѳюп, бир бѳлѳнмей гѳнгѳюрев этип тура. Шулайлыкъда биз заман нечик гетгенин де билмей кѳалдыкъ. Кѳашкѳаралма башлады. Биз балыкъ дорбаларыбыз да булан кѳотангъа кѳайтдыкъ. Кѳотанда гече кѳалажакъ болдукъ. Балыкъ шорпаны да эртен этме токъташдыкъ. Шо ишни Виктор янгыз оѳзѳю кѳутежек болду.

Къырдан эшик артдан аякъ тавушлар эшитилди. Уыйдегилер тамаша болуп бири-бирибизге къарадыкъ. Эшик ачылгъанда дагъыдан да гъайран болдукъ: къулакълы бёркню тюбюнде нарны йимик къызаргъан Уллубийни бети гёрюндю. Пальтосуну оър тюймеси салынмагъан саялы, шарпы да ёкъ экенге, сувукъ ону бойнуна ерли къызартгъан эди. Адилгерейни олжасы чабып барып, яшын бавруна басды ва:

– Аявлу балам, къоркъмай, яппа да янгыз нечик гелдинг? Къотаныбызны дёрт де ягъы ач бёрюлерден толгъан чы, – деп йылап йиберди.

– Неден къоркъайым, мен гиччи яш тюгюлмен чи, – деп Уллубий уллу гиши йимик къолларыбызны алды.

– Терен къардан нечик юрюме болдунг?

– Агъайланы абат гызыларына аякъларымны баса туруп гелдим.

– Сен мунда гелегенингни Ата да, Ана да билеми?

– Билмей... Олар аранда гъайванлагъа къарай эди.

– Айтмай неге гелдинг дагъы?

– Айтгъан бусам къоймажакъ эди. Сонг да мен агъайлар булан олтуруп, балыкъ шорпа ашама сюе эдим. Анасы Уллубийни чечиндирип, къуру опуракълар гийиндирди, печни алдында олтуртду, чай ичирди. Уыйдеги уллуланы алдына: «Не этме герек»? – деген сорав салынды. Бир ойдан башгъасына гёче туруп: «Уллубийни посёлокгъа етишдирме герек» дегенинде токъташдыкъ. Неге тюгюл, уллата да, уллана да Уллубийни излеп табып болмай азап чегежек.

Бираздан, бу якъларда къышны лап да инамлы къуралы саналагъан чанагъа ат егилди. Балыкъ шорпаны масъаласы посёлокда чечилежек болгъан сонг чанагъа башлары байлангъан эки дорба да салынды. Адилмурза арандан чыгып гелгенде, чананы югю дагъы да артды. Ол:

– Шулар экиси де шам къойлар, гелеген язбашда ана къойлар болажакъ. Сизге экигизге де бизден савгъат, – деп англатып, бирер бутун бир-бирине байлап, чананы артына салды ва алдына бираз бичен де ташлады. Алда – Адилгерей ва Уллубий, оланы артында биз экибиз де олтурдукъ. Уллу чананы кёкюрегинде биз эркин кюйде ерлешдик. Бу якъланы чагъы инамсыз экенни биз яхшы англай эдик. Сувукъ гъава булгъанып, ел эше туруп, боран гючленме башлады. Булай гъалгъа бойсынмайгъан мазаллы айгъыр кишней туруп ёлгъа тюшдю. Адилгерей чананы тереклени бою булан оьтеген авлакъ ёлдан гъайдады. Ёл къар кюртлерден толгъан саялы чанабызны чалт гъайдама болмажакъны да ол яхшы биле эди. Боран бирден-бир гючленди. Къутургъан ел къарны бир бетибизге, бир де елкебизге урма башлады. Мен гиччипав Уллубийни гёнгюн аяп:

– Къоччагъым, сагъа сувукъ сама тюгюлмю? – деп къычырдым. Уллубий шарп булан ябулгъан авзун ачып:

– Мен гиччи яш тюгюлмен чи! – деп ташдырып къойду.

Мен шо мюгълетде: «Бу яшдагъы ягъ, мундагъы къаттылыкъ, мундагъы чыдамлыкъ. Уллу адамныки йимик рутъу бар», – деп ойлашдым. Айлана якъгъа тергевлю кюйде къарайгъан Виктор:

– Бёрюлер бизин гызарлап геле! – деп къувунлу билдирив этди. Терек аралардан чыгып гелеген бёрюлени сюлдюрлери гёрюндю. Бизин аталар: «Атынг югюрюк буса, борандан къоркъма» – деп айта гелген. Буса да, юреклерибизге къоркъув гирмей къалмады. Айрокъда Уллубий саялы. Биз

ону яшлыгъы ва гележек яшаву учун барыбыз да жаваплы экенибизни яхшы англай эдик. Адилгерей югенлени болгъан чакъы бош этип, айгъыргъа бир нече керен къамучу урду. Чанабыз чалт юрюме башлады. Амма бёрюлер дагъы да чалт чаба. Оланы солуйгъан ва тишлерин къыжыратагъан тавушу къулакъларыбызгъа чалынагъан болду. Бёрю боранда къутурар дегенлей, олар чанабызгъа лап ювукъ болду. Адилгерей:

– Тез-тез дорбалардагъы балыкъланы бёрюлени алдына ташлагъыз! – деп буйрукъ этди. Биз башын ачып, бир дорбаны ташладыкъ. Бёрюлер балыкъланы талап ашай туруп чанабыздан хыйлы артда къалды. Амма шо мюгълет онча кёп замангъа узатылмады. Бёрюлер чанабызгъа дагъы да ювукъ болду. Биз экинчи дорбаны да башын ачып ташладыкъ. Къувунлу гъал бирдагъы керен такрарланды. Боран буса бирден-бир гъакиди ва гъаясыз яшны йимик сызгъырма башлады. Адилгерей бизге багъып бурулуп:

– Къайсыгъыз тюбек атма бажарасыз? – деп къарсалап къычырды.

– Мен бажараман! – деп Виктор мен саялы да жавап берди.

– Буса мен де, Уллубий де эретурайыкъ. Сен, Виктор, бизин тюбюбюздеги яшикни ачып, шондагъы эки атылагъан гъавчу тюбегимни де, патронташымны да ал. Виктор ол айтагъан кюйде этди, тюбекге тез-тез эки патрон салды ва чанагъа лап ювукъ гелип турагъан бёрю сиривге арт артындан эки керен атышды. Бир бёрю сойралып ятгъанын гёрдюк. Тюбек онча да гючлю тавуш этди чи, гъали болгъунча башларын чанадагъы биченге сугъуп турагъан къойлар къакълыкъды ва бири-бирисин сюйреп къаргъа атылды. Бёрюлени авзуна тюшген эки де къойну къычырагъан тавушу, аччы елни ичинде мени къулагъыма къонгуравну къувунлу сеси йимик чалына эди. Къойлагъа эпсиз языгъым чыкъды, олагъа кёмек этип болмайгъаным саялы юрегим ачытды.

Бёрюлер чанабызны артындан дагъы чапмады. Арыгъан атгъа къамучу да уллу юк дегенлей, Адилгерей айгъырны дагъы къувмады. Бираздан, оькюрюп-булгъанып турагъан гъаваны ичинде посёлокну зылцын ярыкълары гёрюнеген болду. Чанабыз Гъасанханны уюню алдына гелип токъталды. Алатолпан посёлокну ичинде сейир болгъандай гъис этиле эди. Айгъырны кишнейген тавушуна:

– Мени аявлу балам Уллубийим къайда?! – деп, ичине от ялын тюшюп турагъан Ирайгъанат йылай туруп, чабып къыргъа чыкъды. Сувукъгъа тиши тишине тиймейген Уллубий атылып чанадан тюшдю ва:

– Мунаман, Ана, йылама, – деп, чабып барып, улланасын къучакълады. Бир токътавсуз гёзъяшларын сибиреген Ирайгъанатгъа:

– Къурдашым Гъасанхан къайда? – деп сорадым.

– Бир нече эргишини де жыйып, Уллубийни излеме гетген эди, – деп Ирайгъанат бирден-бир тарланды.

– Сабур бол, абам, буссагъат абимни де табарбыз, – деп Адилгерей эки патрон да къуюп, тюбегин эки керен гъавагъа атды. Шо буса: «Къайтыгъыз, яш табылды» деген маънаны англата эди. Бираздан Уллубийни излей туруп инжинген эренлер гъариси гъар якъдан гелип, Гъасанхан да булан чананы айланасына жыйылды. Бу ишге эпсиз къарсалагъан ва талчыкъгъан Гъасанхан яш табылгъан сонг шосссагъат гъалек юрегин енгди ва жыйылгъанлагъа:

– Мени ожагъымда олтурмай туруп, биригиз бир ерге де гетмейсиз, – деп бுவарыв этди. Биз, онгъа ювукъ адам, гече геч болгъунча ашай-иче ва хабарлай туруп къалдыкъ.

Эртен лап башлап Адилгерей уянды. Ол арандан айгырны да чыгырып, сув да ичирип, чанагъа екди. Мен де, Виктор да чанагъа минип, бёрюлеге тюбек атгъан ерге баражакъ болдукъ. Гъасилин билме сие эдик. Сонг да, мунда крайда бёрюлени санау эпсиз артып къалгъан. Олар кьой кьозулардан кьайры, адамлагъа да чабагъан, айрокъда яшланы паралайгъан гезиклер кёп болуп бара. Ким бёрюню оьлтюрюп, терисин пачалыкыгъа тапшурса, шо адамгъа савгъат гъисапда хыйлы акъча бериле. Биз экибиз де шо яхшылыкъ Адилгерейге болгъанны сие эдик. Биз шо ерге етишгенде кьарны уьстю къан гъызлардан толгъан эди. Къызыл кьарны арасында гъар ерде эки де кьойну тери гесеклери, этинден сыдырылгъан баш-какичлери ва къабургъалары гёрюне эди.

– Сойралып ятгъан бёрю кьайда? – деп мен тамаша болдум.

– Муна! – деп Адилгерей бираз ариде табылгъан бёрюню гемирилген такъасына аягъы булан тепди.

– Бёрюлер ёлдашын талагъанмы?

– Таламагъан. Бёрю бёрюню кьарнын ярмас дегенлей, олар нечакъы ач болса да бири – бирин ашамай.

– Шолай болгъанда?..

– Ачыкъ этип айтгъанда, бёрюлер кьойланы ийисин бир нече чакъырым арекден де гъис эте. Бу гезик де шолай болгъан. Кьайда бёрюлер гъав эте буса, оланы гъызарлап чагъанлар да юрюп тура. Олар бёрюлерден къалгъан кьулгъан затланы гемирив уьйренген.

– Буса, бёрюню чагъанлар ашагъан?

– Дюр, шолай. Олар оьлген нежанны да ашай, – деп Адилгерей токъташдырып айтды.

Биз лакъыр эте туруп, лопа-лопа кьар явма башлады. Къызыл кьарны уьстю «акъ шаршав» булан ябулду. Биз Адилгерейге яхшы ёл ёрап, посёлокъга кьайтдыкъ.

... Язбашда Гъасанхан бизге кьонакълай гелди. Яхшыны кьолу чомарт дегенлей, башгъа савгъатларындан кьайры ону эки шам кьою да бар эди. Гъасанхан кьойланы бирисин – магъа, биревюсюн буса Викторгъа савгъат этди.

2014

Англатьвлар:

* Алышдырма – сан-санын ойнатмакъ (упражнение)

*Чылгъав – аякыгъа чырмайгъан кьумач гесек (портянка).

*Чыл – къамуш арада яшайгъан гичи кьуш (цапля).

*Къакъма – кьыртауукъ (куропатка).

*Биркъазан – сув ягъада яшайгъан уллу кьуш (пеликан).

АХЫРЫНЧЫ АТ ЯРЫШ

Аргъумагъны акъсагъаны – оьлгени.

Йигирманчы асруну сексенинчи йыллары. Талги деген бютюнсоюз курортда ишлейген заманым. Оьзюнде гъар гюн бир мингден де артыкъ адам ял алагъан ва савлугъун кьолайлашдырагъан уллу ортакъ ожагъны гъар гюнлюк аваралары

да, артгъа салма ярамайгъан алгъасавлу масъалалары да кѣп болагъаны ачыкъ зат. Мунда жаваплы къуллукъда ишлейген мен, шолай гъалны озюмню гъар гюнлюк гъаракатымда гъис этдим. Амма аслу иш къуллугъумдан къайры, адабият яратывчулугъум учун да чола тапма болагъанымдан эпсиз сююне эдим.

Муна, бугюн ахшам да, курортну яшавлукъ ва жамият имаратларындан айланып гелип, кабинетимде олтургъанман. Бир-нече жумалар алда язма башлагъан шиърумну ахырынчы керен камиллешдирип тураман. Кабинетимни эшиги аста тавуш булан къагъылды. Мен бу гъалгъа да уйренип къалгъанман. Неге туюл, булай уллу курортну яшавунда къаравуллазмагъан не гъал да тувма бола чы.

– Ассаламу алейкум, Магъаммат-Наби, – деп, бою-сою алаша буса да, къаркъарасы молдан гелген, орта чагъындагъы улан, кабинетиме гирип гелди. – Мен сагъа пуршавлукъ сама да этмедимми?

– Ваалейкум ассалам, гел, хошгелдинг, – деп, мен ону къолун алдым ва ишчи столумну янындагъы бош шанжалны гѣрсетдим. – Бир де пуршавлукъ этмединг. Дос уьстюне дос гелеген адатдыр.

– Мен Абужаппарман. Мунда, посѣлокда, яшайман. – Мен сени танымасам да, посѣлокда бир-нече керен гѣргенмен.

– Мени тухум тамурларым Уллу Къазанышдан баш ала. Мени бабаларым аввалда мунда гѣчюп гелген. Мунда найып Жаммалутдинни нечесе минг къою-къозусу булангъы уллу къотаны болгъан. Мени бабаларым мунда къой бакъгъан. Жаммалутдин бий лап да сыйлы къонакъларын мунда алып гелип, нечесе гюнлер эмли сувларда ятып, ял алып гете болгъан.

– Мен шо гъакъда гъали болгъунча эшитмеген эдим.

– Талгини биз билмейген дагъы да кѣп сырлары бардыр...

– Посѣлокда не иш булан машгъулсан?

– Тухумдашларыбыз йимик гъали де гъайванчылыкъдан айрылмай тураман. Атам Чачлыбий къотанда сыйыр фермада кѣп йыллар туварчы болуп ишледи. Гъали уллу чагъында уйде аврувлар – сыркъавлар булан тогъатартып тура.

– Воллагъ, не этме герек, узакъ оьмюр сюрмек учун уллу ягъ да, чыдамлыкъ да тарыкъ бола. Аллагъу-Таала кѣмек этсин.

– Баракалла, Магъаммат-Наби.

– Бизин лакъырыбызны аш-сув учун къолланагъан столумну уьстюнде къайнап турагъан электрик чайникни тавушу бѣлдю. Барын берген байгъа саллыкъ дегенлей, мен демли чайгъа къошум этмек учун холодильникимден татли ашамлыкълар да чыгъарып, саламат стол къурдум ва:

– Абужаппар, лакъырыбыз бѣлюнюп къалгъан эди, – деп, огъар муштарлы кюйде тынглайгъанымны англатдым.

– Гъали энни мен сени янынга не мурат булан гелгенимни англатайым, – деп, Абужаппар ярты ичилген чай пинжасын налбекиге салды ва къолтукъ кисесинден чыгъарып, бир-нече керен бюкленген «Ленин ёлу» газетни ахырынчы бетин ачды.

– Бу газетни магъа, къайтарып берерсен деп де айтып, къазанышлы Ризван берген эди. Ол мунда, посѣлокда, яшай.

– Бек яхшы таныйман Ризванны. Ол чу бизин курортну лап гъаракатчы ва абурлу уланларындан бириси. Магъачкъала шагъар исполкомну советинде бизин депутатыбыз да дюр.

– Ризван газетни шу бетиндеги сени шиъруларынгны да, суратынгны да гёрсетип: «Бизин заместителибиз Магъамамат Наби шаир экенин де билмей эдим», – деп тамаша болду.

– Гай, арада-ягда чола тийгенде кьолума къалам алагъан кююм бола.

– Мен сени шиъруларынгны къайтарып-къайтарып бир нече керен охудум. Бир шиърунгнуну гёнгюмден билмеге аз къалып тураман.

– Къайсын?

– «Йылкычыны хабары» деген шиърунгнуну.

– О шиърум сагъа нечик таъсир этди дагъы?

– Мен оъзюм де йылкычы экенге, – деп, Абужаппар заман-заман газетге де гёз къарата туруп, шо шиърумну кыыччырып охуп йиберди:

Нече гюлюк оъсген мени йылкыымда,
Нече гюлюк чал туманда чайынгъан.
«Къарчыгъа» деп кьойгъанымны гъакъында
Хабар юртгъа яшлар булан яйылгъан.

Оъсген сайын къара яллы Къарчыгъа,
Оъсе эди тёбем де бир къарышгъа.
Биринчилей баргъан гюн де налчыгъа:
Аргъумакъны уйрет! – деди ярышгъа.

Камай булан Карантайны тюзюнде
Къарчыгъамны бир чапдырып къарадым.
Кызыл тангда гюн ойнатып тизинде,
Туягъындан от чыгъартып барадым.

Ярышларда озма кьоймай башгъаны,
Гъаман алда гелдим Герей авлакъда,
Нече керен оъктем тёшюн къашгъаны
Безендирди гюлмелли де, явлукъ да.

Йыллар гетди. Йылкы азып - тозулуп,
Къарчыгъаны берди магъа савгъатгъа.
Ат ярышлар, шат барышлар бузулуп,
Авур гюнлер гелди сапа - сав атгъа.

Нече керен къыргъа янгыз о чыгъып,
Нече керен ярыш гъызны тёшлеген.
Яз гечелер кишенинден талчыгъып,
Языкъ атым янгызлыкъда кишнеген.

Бир гюн ахшам атым мени тас болду,
Онда чапдым, мунда чапдым къайда деп,
Чубурувда туварчы яш рас болду,
Къарчыгъангны гёрдюм орман бойда деп.

Къарчыгъама сабийим де таш атмай,
Къамучумну силлемек де ят магъа,
Адамланы кылыкъларын ушатмай,
Айланадыр къошулуп къыр атлагъа.

Абужаппар шиъруну охуп битгенде кабинетимде бираз замангъа шыплыкъ тувду.

– Сен, Магъаммат-Наби, бу шиърунг булан мени яшлыгъыма къайтардың. Мен мунда тувсам да, охув чагъымда Къазанышда яшап, онда школаны охуп бирдиргенмен. Мени атамны агъасы Ибрагъим колхозда бригадир болуп ишлей эди. Ол эртенден ахшам болгъунча миник аты булан авлакълардан айланып, оъзюню колхозчуларыны ишлерин тергей эди.

Ахшам уйге къайтгъанда ол атны югенин магъа тапшуруп къоя эди. Оъзю де жийрен тюзлю нече де атив ат эди. Мен атгъа мингенде, тенгилерим магъа сукъланып къарай эди. Ханкёпюрню ювугъундагъы тар сокъмакъ булан оъзенге тюше эдим. Мунда таза, салкъын сувда атны сапун булан жувуп, ялын, сыртын, савурларын тарап, тумарлап, ат аранлардагъы гёзетчиге тапшура эдим.

Абужаппар пинжадан бир-нече керен чай уртлады... Бир гесек заман алдына къарап турду... Сонг бирден-бир шавкъланып:

– Шо йылларда Къазанышда ат чапдыривлар нече де леззетли оьте эди, – деп, лакъырын давам этди. – Олар кёбюсю гьалда, Камайны тюз авлагъында май байрамлагъа байлавлу оьтгериле эди. Айланадагъы юртлардан къайры да, Къазанышгъа башгъа районлардан да ат чапдыривчулар оъзлени югюрюк атларын алып геле эди. Бизге, яшлагъа, шо гюнлер чинк де къужурлу ва къуванчлы байрамлагъа айланып къала эди. Къазанышны къабарты жынслы аргъумакълары «Самолёт», «Къарлыгъач», «Мотор», «Къарчыгъа», ат чапдыривчулары Идрыс, Шамсутдин, Нажмутдин бугюн йимик гёз алдымда. Айрокъда Шамсутдин «Самолётну» онча да уста кюйде чапдыра эди чи, дагъы болмагъанда, ахырынчы дёгерек ёлда мезгилге етишгенде атыны башын сама да алгъа чыгъарып, озма бола эди. Бир-бир гезиклерде ол савлай бир дёгерек ёлгъа алда бола эди. Оъзюню артындан бирев де етишмежек шолай гезиклерде Шамсутдин бир къолу булан атны еркъашын, бириси къолу булан буса айынын тутуп, аякъларын ерге тие-тиймей узатып токътай эди. Яда оъзенгидеги аякъларын узатып, атны уьстюнде эретургъан 354 кюйде геле эди. Биз, яшлар, Шамсутдин этеген эпсиз къоркъунчлу гюнерлеге авзубузну ачып къарай эдик.

Аргъумакъ – эргишини къанаты дегенлей, шо ат Шамсутдинни абурун-сыйын онча да кёкге чюйген эди чи, биз, яшлар, юртлубуздан оьктем болуп, огъар бийик тавгъа йимик тюнден уьстге багъып къарай эдик.

Абужаппар, лакъырны бёлюп, чайын алгъасамай уртлай туруп битдирди ва:

– Магъаммат-Наби, сен гече де, гюн де ишни уьстюндеги адамсан. Балики, мен лакъырымны узатып, сени инжитип сама турмайманмы?

– Ёкъ, ёкъ, Абужаппар, вёре, шолай ойлашма. Къужурлу лакъыр – тузсуз ашны да тюзлер, дегенлей, мен сагъа улуу иштагълыкъ булан тынглайман.

– Узун сёзню кыысгъасы, – деп, Абужаппар лакъырын давам этди. – Юртадагъы орта школаны битдирген сонг, мен асгер къуллугъумну кютме гетдим. Шонда бир анадол къазакъ улан булан таныш болдум. Сонг къурдашлар болуп да къалдыкъ. Оланы тухум тайпасы аввалдан атлагъа къуллукъ этип гелген. Мени

асгер кѣурдашым жагыл улан буса да, атасындан уйренип, атланы тюрюлю хасиятларын ва сырларын, оъзюню беш де бармагъы йимик бек биле эди. Ону кимни де иштагъын гелтирердей хабарлары, мени юрегимде атлагъа бакъгъан якъда абур - гѣюрметден кѣайры, сююв де тувдурду. Асгер кѣуллугъумну кютюп уйге кѣайтгъанда ол: «Абужаппар, сен атлагъа айсенилик этеген улан тюгюлсен. Гел бизин якъгъа, атлар оъсдюреген заводда бирче ишлейик, – деп, кагъыз язгъан эди. Уйдегилерден изну да алып, Ростов областны Сальск деген шагъарына асгер кѣурдашымны янына бардым. Баргъаныма бир де гѣѣкюнмедим. Мен мунда шоссакъат атланы сигърулу дюньясына тюшюнюп кѣалдым.

– Нече тюрюлю жынслы атлар да болгъандыр, – деп, мен де лакъыргъа кѣошум этдим. – Анадол кѣазакълар атлагъа эпсиз амыракъ халкъ чы.

– Тюз айтасан, Магъаммат-Наби. Мен мунда атлар оъсдюреген лап да уллу заводлардан бирисинде ишлей эдим. Анадол кѣазакълар атлагъа гече де – гюнде кѣуллукъ этмеге белсенип турагъан халкъ. Шо саялы Аресейде лап да тизив миник атлар да, чабагъан атлар да, егим атлар да мунда оъсдюрюле. – Арап атлар да болгъандыр?

– Бар эди, амма таза кѣанлы арап атлар кѣп аз эди.

– Неге?

– Неге тюгюл, олар эпсиз багъа атлар. Аресейде гѣакимлик сюрген Романовлар да, Арап ярым атавну чѣллеринде сакъланагъан шо атланы нечесе дорбалар булан алтын берип ала болгъан. Орус пачалар шо атлагъа оъзлени авлетлерине йимик кѣуллукъ этдире болгъан. Оъсюп гелеген кѣунанланы кѣысматы буса, алданокъ чечиле болгъан: бирлерин дос пачалыкъланы башчыларына савгъат этип бермек учун, бирлери тѣркде сатмакъ учун, бирлери буса жынсны узатмакъ учун сакълана болгъан. Озокъда, геземе чыгъагъанда да, гѣавгъа барагъанда да пачалар арап атланы ерлей болгъан.

– Кѣартайгъан арап атланы кѣысматы нечик болгъан?

– Ахыр тынышы алынгъынча ат багъымчылар оланы гѣайын этип тургъан. Пачалар оылген атларын ювукъ адамларын йимик терен кѣабур да кѣазып, эсделик таш да салып, тархын да язып, уллу абур - сый этип гѣме болгъан. Питерде ва Москвада орус пачаланы, байланы, бийлени сайламлы атлары гѣмюлген зийретлер совет девюрге де кѣп заман сакъланып тургъан. Бираз замангъа тувгъан шыплыкъдан пайдаланып, мен:

– Абужаппар, бирдагъы бирер пинжа чай ичсек, нечик болар?

– Ёкъ, ёкъ, таман, сувсабым басылгъан.

– Билемисен, Абужаппар, буссагъат мени юрегимни не зат кѣыйнап турагъанны?

– Яшырмай, айтып йибер.

– Шо сен охугъан шиѣрумну сагъа ёлукъгъунча алда язмай, гѣали язгъан бусам, о нечик терен маъналы болажакъ эди.

– Вѣре, Магъаммат-Наби, шогъар бир де гѣѣкюнме. Язылгъан йыр да, сюрюлген тын да бири-бирине ошай. Олар экиси де биринчилей этилген агъвалат да дюр, адамны тери тѣгюлген загъмат да дюр. Сени шиѣрунгну таъсири магъа тиймеген буса, биз бутюн ахшам экибиз де олтуруп, шулай эркин ва татывлу лакъыр этмес эдик.

– Буса да...

– Сени шиѣрунг «Айланадыр кѣошулуп кѣыр атлагъа» деген сатыр булан тамамлана.

– Абужаппар, мен яшда къазанышлы къартлардан эшитген хабарлагъа гёре, бизин Гюнтймес орманлыкъны талаларында ва ону айласындагъы авлакъларда, гъатта къыркъынчы йылларда да къыр атлар отлай туруп ёлугъа болгъан.

– Мен де эшитгенмен.

– Давгъа бармай къачып айланагъан къоркъачлар, шо атланы тутуп, союп ашай болдгъан. Мен шу шиърумну язагъанда, гъали бизин якъда къыр атлар болмаса да, аталар айтагъанны гёз алгъа тутгъан эдим.

– Гъавадан алмагъанынг гёрюнюп тура. Буса да гъали де Аресейде сакъланып турагъан къыр атланы йылкысы бар.

– Нечик? Къыр атлар чы бизде адамны рагъмусуз кьолу булан тезден берли гюлленген.

– Мен де шолай ойлаша эдим, эки де гёзюм булан гөрмеген бусам...Шо мен ишлейген ат заводдан бир-нече чакъырым арекде, Анадол чёллени тегиш майданында Маныч – Гудило деген эпсиз уллу кёл бар. Ону суву денгизникинден эсе артыкъ тузлу да, авур да дюр. Онда балыкъ да юзмей, къоркъуп адамлар да киринмей. Шо кёлню ортасында уллу атав ерлешген. Шо атавда къыр атланы йылкысы бар. Къыр атлар мунда къачан, къайдан гелгенин токъташдырып айтма болагъанлар ёкъ.

– Сен шо атавгъа барып къарадынгмы?

– Ёкъ, ону ювугъуна барма да къоймай. Къазакъ къурдашым да, мен де кёлню ягъасындан къарадыкъ. Къыр атланы гөрме гъасирет къонакълар учун ерли къазакълар къалын такъталардан бийик майданча ишлеген. Шондан къарагъанда атав къолунгну аясында йимик гёрюне. Айрокъда турнама булан къарагъанда. Мен де шолай этдим. Вая, шо атавдагъы гёзеллик. Ону уъстюн яп-яшыл бийик от япгъан. Отланы арасында назик бойлу къызыл, сари тюльпанлар чёлню юваш еллерине башын ийип, абур этегендей гёрюне. Бёлек-бёлек болуп оъсеген макъар тереклер де, ер-ерде гъавагъа атып чыгъагъан тап-таза ичеген суву булангъа булакълар да, бийик тёбелер де, икъ ойтанлар да – къайсын бирин айтайым, булар барысы да адамны кьолу тиймеген, къыр атлар учун сакълангъан табиятны гъайран тамаша ери. Атланы тюслери онча да тюрлю-тюрлю чю, бары да арив ренклер мунда жыйылгъан йимик: ачыкъ сари, акъшумал, тору, чубарала, жийрен, къара, кюлтюс... Атланы тюслери башгъа-башгъа буса да, оланы узун боюлары бирни йимик исбайы ва алагъан абатлары оъктем. Йылкыны арасында кёп гюлюклер, тайлар, къунанлар гёрюне. Демек, мундагъы къыр атланы санаву йылдан-йыл артып тура. Къурдашым айтагъангъа гёре, атавдагъы къыр атланы санаву беш юзге етишген. Абужаппар табиятны муъжизаты деп айтма ярайгъан шо атавну гёз алдына гелтире болгъан буса ярай, ол хыйлы заман алдына тикленип турду. Мен шыплыкъны бёлюп:

– Абужаппар, жынслы атланы оъсдюреген шо заводда кёп йыллар ишледингми? – деп сорадым

– Эки йыл ишлеп, уйге къайтып къалдым.

– Here?

– Атам-анамны гёнгюн аяп. Сонг да олар мени уыйлендирме сюе эдилер. Узакъ къалмай мен къатын да алдым, яшлы-башлы да болдум.

– Сонг-сонг, Абужаппар, нечик болду дагъы?

– Техниканы гючю артып, атны гючю колхоз ишлерде кьолланмайгъан болду. Къазанышдагъы эки де йылкыдан къалгъан атланы Чачлыбий къотангъа гъайдап, мунда ферма ачдылар. Мен де фермада йылкычы болуп ишлеме башлады.

– Абужаппар, сен къайда болсанг да, къазыкыгъа байлангъан атны йимик, адамны шо дёрт аякълы инамлы къурдашындан айрылмагъангъа ошайсан.

– Аتلаны макънатисдей оъзлеге тартагъан гючю бардыр деп эсеме геле.

– Шогъар мен де шеклик этмеймен. Халкъ арада: «Ат рагъмусуз есин де яхшы болма уйрете» деп негъакъ айтылмай чы.

– Гъасиликалам, Магъаммат-Наби, йылкым йылдан-йыл сийреклешме башлады.

– Неге?

– Неге тюгюл, къарт болгъан деген себеп булан колхозну гъакимлери тизив-тизив атланы домурлагъа тапшурма гиришдилер. Къышда атлагъа тири емлер де, ныха да етишдирип болмайбыз деп кант этдилер. Сонг да семиз-семиз байталланы тав колхозлагъа сатып къойдулар. Къунаны ёкъ йылкы тез тозулар дегенлей, узакъ къалмай Чачлыбийде атлар сакълайгъан аранны ичи боппо - бош болду. Абужаппар пенжегини сол енгин гётерип, кьол сагъатына къарады ва:

– Ясынамаз кълма заман да болгъан, – деп де айтып:

– Магъаммат – Наби, сагъа бир тилевюм бар, – деди.

– Сени гъар къайсы тилевюнгню де кютме гъазирмен.

– Тангала чола табып бола бусанг, Чачлыбий къотангъа барма сюе эдим. Шонда сагъа бизин лакъырыбызгъа байлавлу бир ерни гёрсетме сюемен.

– Бек арив болур. Тюш болгъунча етишме къарайыкъ. Неге тюгюл, сагъат экиде курортуправлениге жыйынгъа бармасам болмай.

Биз бири-бирибизге яхшы гече де ёрап савболлашдыкъ. Эртен Абужаппар биз сёйлеген сагъатда уъч олтурагъан ери булангъы «Урал» деген мотоциклет булан гелди. Уъч чакъырым ёлну биз гёз юмуп, гёз ачгъынча дегенлей тез енгдик. Язбаш гюнню ниъматларына бёленип турагъан орманны бир гиччирек таласында эретуруп токътагъанбыз.

– Гъали энни биз шунда неге гелгенибизни себебин англатайым, – деп, Абужаппар тюнегюн ахшам бёлюнген лакъырны узатма сюегенин англатды.

– Мен де шону сенден эшитме алгъасайман.

– Язны шулай айбат гюнлеринден бириси эди. Йылкыны агъач арагъа да яйып, шу талада олтургъанман. Къотандагъы яшланы мени яныма гелмейген гюню бир де болмай эди. Муна бугюн де оланы бир-нечеси мени айланамны къуршап алгъан. Оланы адатлы тилевю – атлагъа минип, бираз айланмакъ. Мен гъар гезик дегенлей оланы шо мурадын кютемен. Амма оланы бугюнго тилевю бираз уллу – ат чапдырма сюелер. «Яхари, инивлерим, чапдырма йимик йылкыда ат да къалмагъан, оланы кёбюсю бир замангъа егим атлар. Биргине-бир Къарчыгъа бар, гъар йыл алдынлыкъны алып тургъан. Тек ол къачангъы ат ярышларда чапгъан», – деймен. Амма яшлар къайпанмай: «Агъай, агъай», – деп тилей туруп, мени рази этдилер. Эки яш чабып барып, къотандан кийиз ерликлер алып гелди. Ярышда къаратор Къарчыгъа да, кюлтюс Туман да чабажакъ болду. Масхара-герти булан яшлар салгъан шартлагъа гёре, алдынлыкъны алгъан атгъа. «Чачлыбийни чемпиону» деген

гъюрметли ат берилежек. Ярыш шу таладан башлана. Яшлар атланы арба ёл булан Анжиге барагъан айланмалагъа ерли, сонг къайтара чапдырып гелме герек. Эки де якъны санагъанда он чакъырымгъа ювукъ ёл бар. Шо буса атлар учун онча узакъ ёл тюзюл. Гъасиликалам, эки яш эки де атны уьстюне къонду. Мен сызгырып, олагъа чапма ихтияр бердим. Эки де ат онча да чалт чаба чы, ёлну чангын чыгъарып тура. Къарчыгъа елигип, шоссагъат алгъа чыкъды. Ону окъдай учуп барагъан кююне къарап: «Къоччагъымсан, Къарчыгъа, тезде Камайда болагъан ат ярышланы унутмагъансан!» – деп ойлашдым. Яшлардагъы гъалны, гъарасатны англатма да къыйын. Олар эки якъ болуп «авруй»: бирлери Къарчыгъа учун, башгъалары Туман учун. Арадан бираз заман гетген сонг, къайтып чабып гелеген атланы сюлдюрлери гёрюндю. Экиси де эки арба гъызны тутуп, бири-биринден къалышмай геле. Атлар лап да ювукъ бола туруп, Туман озуп алгъа чыкъды. Къарчыгъа огъар ювукъ болма къарады. Талада ярыш битеген мезгилге етишме он.., беш.., уьч метр ёл къалгъан... Бирден Къарчыгъа акъсакълап, ёлну ортасында йыгъылып къалды. Биз барыбыз да чабып, ону уьстюне бардыкъ. Къарчыгъаны къаркъарасындан тамчы-тамчы блуп тер агъыза эди. Ону эки де гёзюнден агъагъан гёзъяшгъа яякълары сукъмасув эди. Бираздан Къарчыгъаны гёзлерини агъы терсине айланды. Ол тырпыллы туруп дёрт де аягъын узатгъанда, ахырынчы тынышын алгъаны аян болду. Мен яшлар булан тез-тез йылкъыны жыйып, гюренге гийирдим. Чачлыбийде яшайгъан уллу да, гиччи де жыйылып алгъасавлу кюйде атгъа къабур къазма башлады. Мен буса мотоциклетимни ягъып, он беш чакъырым арекде ерлешген Боюн – Тюп деген къотангъа алгъасадым. Онда бизин колхозну уллу сыйыр фермасы бар. Оьзюню къуллугъун эпсиз гъалал кюйде кютеген гъайван дохтир Абулав кёбюсю гезиклерде мунда бола. Амма бу гезик ол юртгъа гетип табулду. Ону орнунда юртхозяйство техникумну гъали-гъалилерде охуп битдирген жагъил улан къаршылашды. Шогъар да эпсиз сююндюм. Неге тюзюл, атны гёмген сонг, ону сиягълардан тайдырмакъ учун колхозну специалистини шагъатлыгъы да ва ол къол салгъан акт да тарыкъ бола. Шо гюн Къарчыгъаны биз эретуруп токътагъан шу талагъа гёмдюк. Гёмегенде де ону гёзъяшлары кепмеген эди. Мен ону сувлу яякъларын къолтъявлугъум булан сибирдим. Абужаппарны пашман хабарына бир де сёз къошмай тынглап тургъан мен:

– Кимни де юрегин талчыкъдырардай хапарсыздан болгъан иш, – деп, теренден тыныш алдым. – Къарчыгъаны бир авруву сама болмагъанмы?

– Болмагъан. Ол саппа-сав ат эди. Къарчыгъа Туманны артындан етишип болмагъанын гёнгюне авур алгъан. Гъар заманда, гъар ярышда алдынлыкъны алып уьйренген Къарчыгъа, неге мен артда къаламан деп, юреги ярылып оьлген. Гёребусан, Магъаммат-Наби, арадан нече йыллар гетсе де, ону къабуру гъали де басылмагъан.

– Гёремен, Абужаппар, – деп, мен бийик отланы ва авлакъ чечеклени тюбюнде тёбечик болуп гёрюнеген Къарчыгъаны къабуруна башымны пашман ийген кюйде кёп заман къарап турдум...

Арадан бир-нече йыл гетгенде мени башгъа идарагъа ишге гёчюрюп, Талги курорт булангъы арлыгъым уьзюлюп къалды. Гъали-гъалилерде Талги посёлокда яшайгъан Арсланали деген танышым ёлугъуп къалды. Саламлашып сорашып битген сонг, ондан-мундан лакъыр эте туруп, мен Абужаппарны ахтарып къарадым. Танышым: «Ол гъалиден йигирма йыллар алда олжасын

да, авлетлерин де алып гетип, шо жагъил заманында йимик, Ростов бойларда жынслы атлар оьсдюреген заводда ишлеп тура», – деп жавап берди. Биз экибиз де дагъы да бираз лакъыр этип савболлашдыкъ. Шо мюгълетде мен йыракъ йылларда йылкъычы Абужаппар булан болгъан ёлугъувумну бирдагъы керен гёз алдымдан оьтгердим ва: «Атланы бир суйген адам, олардан айрылып болмай экен», – деп ойлашдым.

Январ ай.
2016-нчы йыл.

СЁНГЕН ОЧАКЪ

Он тогъузунчу асруну орта йылларындан бириси. Яйны чинк де яллав инныр¹ айы. Уллу Къазанышны гъавасында сагъын ойнатып тургъан Пюнеш ахырынчы шавлалары булан тавлардан артылып гетди. Бираздан къабу ел эше туруп, гъава салкъын балма башлады. Юртну къыбла янындагъы ярларда лабарын салып ятгъан Пархан анакъ² къашкъарала туруп, ахшамгъы сюлдюрлени арасында бир гёзлю аждагъа йимик гёрюнеген болду. Сыртында сююплер булан бек байланып агъач юкленген эшек де, ону къабургъасы булан гелеген еси де анакъны алдына гелип токътады. Сакъалына тезден берли беки тиймеген саялымы, ол гишини йылларын ёрап айтма да къыйын. Ол бирни йимик гесилген, увакъ чубукълары чабулгъан, къолну базыгъындагъы бутакъланы уъч керен къучагъына алып, анакъны алдына салды. Югюнден азат болгъан эшек ойнакълай туруп, ярланы этегиндеги яшылыкъгъа отлама гетди. Ол гиши гёлегини енги булан терлеген бетин сибирди, белиндеги тулугъун эки де къолу булан уьстге гётерип, кёп заман сув ичип турду, сонг ярны уьстюне авуп къалды. Ону къавшалгъан къаркъарасы рагъатланма сюе эди. Амма шыплыкъны ярланы уьстюнден оьтеген авлакъ ёл булан гелеген атны туякъ тавушлары бёлдю. Ол къакълыгъып эретурду.

– Ассаламу алейкум – деп атлы ерге авуп тюшдю.

– Ва алейкум ассалам, ёлунг тюз болсун – деп ол ёлавчуну саламын да, къолун да алды.

– Баракалла.

– Аллагъ буюрса, къайсылайдыр?

– Йыракъдан гелемен... Ишартыгъа ёл чыкъгъанман.

– Ат минген алты тавдан артылар дегенлей, мурадынга етишме Аллагъу-Таала кёмек этсин, тек алгъасамай бусанг...

– Айтардай чы алгъасамайман. Бир зукъарим онда яшай, гарнизонда ишлей. Ону булан ёлукъма герекмен. Уьзюрю къуулугъум бар.

– Сен де къавшалгъансандыр... Атынг да ял алар... Тангнамаздан сонг ёлгъа тюшсенг, уллу къушлукъда чанг чыгъартып Ишартыгъа гирерсен. Ёлавчу рази болуп, еркъашгъа илинген хуржунун алды ва атны саврун да сыйпап, эшекни янына отлама йиберди.

– Атыгъыз кимдир, улан?

– Абдулбасир мени атым. Сен?

– Мен – Саадуман. Мен уллукъазанышлы тюгюлмен. Он йыллар алда тавдан гелгенмен. Гёна, шо тюпдеги бизин къаршы алдыбыздагъы яппа да янгыз балчыкъ уьй – меники. Анакъ буса – мени яйлыкъ къонушум. Къырда

гюн къыздырагъанда, ону ичи салкъын бола. Анакъны бир башында терен оюлма бар. Бырын заманларда биревлер къазып этген буса ярай. Сурсатымны хамхарти япракълагъа да чырмап, уьстюн де бек бегитип, шонда сакълайман. Не ашамлыкъ салсам да, бир де бузулмай сакълана. Сааду анакъны алдындагъы уьч бутлу очакъгъа ювукъ болду ва:

– Буссагъат, къонагъым, исси аш этме урунаман – деп гёлегини енглерин де чюрюп, ишге гиришди. Ол очакъгъа суву булан чоюн къазан илди. Сонг сатилни отлукъташгъа чагъып, учгъунлар чыгъарды ва от къабунгъан чюпюрекни очакъгъа элтди. Жыдырлар тютюн ташлап яллама башлады. Абдулбасир де ювукъ гелип, хаси ярда олтурду. Сааду «бузханасындан» алып чыкъгъан къой эт гесекни тёнгекни уьстюнде чапгъы булан туврады, жувуп тазалады ва отда исив алма башлагъан къазангъа ташлады. Бираздан чомакъай булан этни гёбюгюн алды ва отгъа агъач гесеклер ташлай туруп:

– Гъали, къонагъым, эт бишгинче лакъыр этме заманыбыз бар – деп кисесинден чонтайын да чыгъарып, юкъгъа гъабижай япракъгъа тамакю де тёгюп, бармакъларыны арасында уста кюйде бура туруп, чырмалав³ этди ва Абдулбасирге узатды. Оьзюне де шолайын этген сонг отдан кесевлер алып, экиси де чырмалавларын къабуздурду.

– Абдулбасир, мен сагъа бу юртлу тюгюлюмню айтгъан эдим. Гъали энни мунда нечик гелгенимни гъакъында да хабарлайым – деп Сааду бир-нече керен чырмалавун соруп, гъавагъа солгъу-солгъу боз тютюн ташлады. – Мен шу Гимра тавланы артындагъы Гъаракан деген юртдан гелгенмен. Атабыз, Сайит къадини⁴ мадрасасын охуп битдирип, бизин юртдагъы межитде будун болуп ишлеп турду. Мен агълюде уьчюнчю, ахырынчы авлет эдим. Айтагъаным, эки къызардашымдан сонг мени табагъанда, гюнагъларындан Аллагъ гечсин, анабыз гечинген. Бизин оьгей ананы алдында къойма сюймегенми, негедир, тек атам дагъы къатын алмады. Биз уьчюбюз де атабызны къатты ва адилли тарбиясыны тубюнде оьсгенбиз. Атабыз: «Адамны сырты ишде терлемесе, къурсагъы хошлу болмас» – дейген айтывну бизге насигъат этегендей чакъда-чакъда такрарлай эди. Беш де намазыны арасында заман табып, атабыз уьйге геле туруп, мени де Къуръан охума уьйретди. Бугюн мендеги шо пагъмуну лап да уллу байлыкъгъа санайман. Уьчюбюз де ялчылар болуп ишледик, чыныкъдыкъ, жагъил юреклерибиз шекер гемиреген болду. Къызардашларым да эрге гетип, мен де къатын алдым. Къатын алдым десем де, Алпият мени алдыма бишген алма болуп тюшмеди. Ону мени отав уьюме гирежек гюню эпсиз узакъ ва четим болуп чыкъды. Биз экибиз де бир ер есини алдында ишлей эдик. Биринден-бири исбайы, биринден-бири къуймур, эпсиз саламат ва уялчан гъараканлы къызланы арасында Алпият магъа бир башгъа дюньяны сигърулу гёкчеги йимик гёрюне эди; Ону узун къара чачларында мен насипге элтеген йыракъ ёлну эки гызын гёре эдим; Ону къызыл энгиндеги къара мин, бир оразлы улан учун салынгъан токътав белгидир деп эсеме геле эди; Ону от учгъунлар йимик янагъан уллу къара гёзлерини ялыны, чакъны бирден-бир исси этедир деп ойлаша эдим. Язбашда сабанлыкъда урлукъ чачагъанда да, яйда бавларда емиш жыягъанда да, гюзде иннырда балбу айландырагъанда да – къайда болсакъ да, оьзюмден ихтиярсыз мени эки де гёзюм огъар тикленип къала эди. Бир-бирде гёз тубюнден къарап, Алпият мени юрек талпынывларыма татли иржайыву булан жавап бере эди. Гъар йыл язбаш булан гелеген Навруз байрам бизин

юртубузда уллу шатлыкъгъа айлана эди. Биз, гъараканлылар, шо гюн яхшам да юртну ягъасындагъы уллу майдангъа жыйылдыкъ, уллу от да ягъып, ону айланасында йырладыкъ, гъар тюрлю масхаралар этдик, зурнайны да, тепни де гъайран арив макъамларына гече геч болгъунча бийип турдукъ. Бир улан булан бийип битгенде Алпият суюдюм таякъны магъа урду. Авуртагъан кюйде ургъаны саялы эпсиз сююндюм. Мен Алпиятны къайтма къоймай, алдында тобукъ уруп токътай туруп, кёп заман бийидим. Сонг ол уялып, къызланы янына къачып гетди. Бир гезик тавну этегинде бичен чалагъанда булай иш болду. Биз бир-нече жагъил улан бир сызакъны алып, бичен чалып турабыз. Биз чалгъан биченни артыбызда кюлкю-масхара булан лапурлар этип гелеген къызлар бирден гъуя салып йиберди. Биз чабып барып етигшенде, Алпиятны бутундан тикген сариек йыланни биченликге гирип барагъан къуйругъун гёрюп къалдыкъ. Алпият эсин де тас этип, гёзлерин де юмуп, кёкге багъып ятгъан эди. Йылан Алпиятны сыйрагъындан тикген. Мен ону башындагъы явлукъну чечип, тобугъундан уьстде бек къысып байладым. Йылан тикген ярагъа авзумну къаплап, агъу къошулгъан къанны бир-нече керен соруп алдым ва гъазир-гъазир авзумдан чыгъардым. Арадан бираз заман гетип, Алпиятны гёзлери ачылды. Ол къырыйында олтургъан магъа гёзьяшдан толгъан пашман гёзлерин къаратды ва мени къолума йымышакъ исси аясын кёп заман къаплап турду. Йылан тикген деген къувунлу хабар ер есиге тез етишип, ол юртдан атарба йиберди. Алпиятны уьюне де мен етишдирдим. Бир жуманы узагъында Алпиятны гъайында тургъан эмчи къатын, гъар тюрлю дарман отлар булан ону сав этди. Биз бир-бирибиз булан тирелмей-тартынмай сёйлейген болдукъ. Мен юрегимни теренинде яшырылгъан сююв сырларымны чечме башладым. Бир гезик, сёзню ёругъу гелгенде мен Алпиятгъа: «Эчивюмню де, эки инамлы къурдашымны да сизге йиберме сюемен, нечик гёресен?» – деп сорадым. Анавун айтгъанда манавун англаса да Алпият жавап бермеди, явлугъуну буччакълары булан бетин яшырып къойду. Шо уьч де адамым атама ишни-гъалны англатгъанда, ондан пурман да алгъанда Алпиятлагъа барды. Олар къысгъа лакъырдан сонг оьзлер не мурат булан гелгенин англатгъан. Алпиятны атасы авруп оьлгенли хыйлы йыллар бола эди. Шо саялы да анасы: «Къызыбыз гъали де гиччи, биз ону эрге берме алгъасамайбыз» – деп умутубузну оьлтюрмейген кюйде жавап берди. Арадан бир гесек заман гетип, гелечилерим Алпиятлагъа бирдагъы керен барды. Анасы: «Сиз билесиз чи мени уланым Шамилни асгеринде экенин. Ол узакъ къалмай бир-нече гюнге уьйге гелип гетежек. Ол – атасыны орнунда кългъан бизин уллубуз, огъар да сорап къарайыкъ» – деп бу гезик де бизин тилевюбюзню толу кюйде гери урмады. Арадан бир-нече айлар гетип, Гъаракангъа къара къайгъылы хабар гелди: Алпиятны эркъардашы пача асгер булангъы уллу чабушувда тёшюне шёшге яра тийип оьлген деп. Биргине-бир эркъардашын даимге тас этген Алпият йылай туруп, азып-агъарып къалды. Буса да, къара гийиминден гъаран гёрюнеген ону сорулгъан бети магъа бирден-бир арив гёрюне эди. Эркъардашыны йылын этген сонг Алпият мени отав уьюме гирди.

Сааду лакъыр эте туруп, Абдулбасир картоп тазалады, тилим-тилим этип гесди, согъан арчыды, ону да увакъ этип туврады. Сааду агъач чиш булан тюртюп-тюртюп, эт гесеклер бише турагъанына тюшюндю ва чайылгъан картоп булан согъанны къазангъа тёкдю.

– Отну ялынын да аста этейик, бираздан къувурмабыз бишежек – деп Сааду лакъырын давам этди. – Алпийт да, мен де эпсиз татывлу, ким де сукъланардай агълю къурдукъ. Атам да олжамдан эпсиз рази эди. Арадан йыллар гетип, Алпийт магъа эки къыз савгъат этди. Улан да тувар деген умутубуз бар эди.

Бир керен бизин юртубузгъа Темир-Хан-Шурадан сурат этеген гиши гелди. Орус адам эди. Ол Гъараканда эки айгъа ювукъ турду. Эпсиз гёзел табияты булангъы бизин юртубузну ушатгъан буса ярай, ону айланасындагъы тавлардан, оязлардан, оьзенлерден айланып, кёп суратлар этди. Ону сурат чыгъарагъан алаты да бар эди. Бир-нече агълюню суратларын да гъавайын чыгъарды. Биз де шолай этдик. Атабыз неге буса да суратгъа кьошулма рази болмады. Шо заман атама ял барып тилемегеним саялы гъали, арадан кёп йыллар гетгенде эпсиз гъёкюнемен. Неге тююл, шо сурат гележекде мени яшавумда инг де аявлу эсделик болуп къалды. Мен ону къолтукъ кисемден бир де тайдырмадым.

Алпийт яшланы ва агълюню гъар тюрюлю аваралары булан уйде къала эди. Мен де, алдын йимик ер есини табилигинде ишлеп турдум. Пача асгер булан имам Шамил башлагъан савашлар узатылып барагъаны да, нечесе минглер булангъы ону савутлу атлыларын аш-сурсат берип сакълама гереклиги де саяв халкъны башына авур юк болуп тюшген эди. Шамилге кёмек этебиз деген багъана булан ер есилер, ишлеп къазангъан гъагъыбызны къыркъа туруп, тегинге айландырып бара эди. Зукъарим де, мен де не этме герекбиз деп ойлаша туруп, Темир-Хан-Шурагъа баражакъ болдукъ. Тек шо ойда онча узакъ заман токътамадыкъ, неге тююл, шагъарны ичи иш излеп айланагъанлардан толгъан. Арекегге чыгъып ишлемесек бажарылмады. Шо саялы да, Анжини ювугъундагъы балыкъ батагъагъа бардыкъ. Бузлары ирип, Хазар денгизге исив тюшгендокъ балыкъ да ягъагъа багъып юзме башлай. Биз де батагъадагъы ишибизни язбаш булан башладыкъ. Балыкъдан толгъан торлар онча да авур бола эди чи, оланы ягъагъа тарта туруп, къолларыбыз къабарчыкъланып къала эди. Амма ишибизге яхшы гъакъ тёлейген саялы къавшалгъаныбызны унутуп да къала эдик. Биз къышда-къышда уйге къайтып, къалгъан заман батагъада ишлеп турдукъ.

Гюлжан⁵ айны ахырынчы гюнлеринден бириси. Тюш ашгъа олтургъан заманыбыз. Ёлну чангын чыгъарып гелеген атлы гёрюндю. Ювукъ геле туруп, къариген къардашым экенин эс этдим. Ону бети эпсиз гъалек эди. Ол атдан тюшюп саламлашгъан сонг тутула-тартына туруп: «Сааду, тез-тез Гъаракангъа етишмесенг ярамай» – деди. «Не болгъан?» – деп мен де гъалеклендим. Ол: «Шу атгъа да минип, тез-тез ёлгъа чыкъ. Мен сени учун ишлеме батагъада къаламан» – деди. Мен: «Не болгъанын айтма ярамаймы?» – деп къайтара сорадым. Амма, жавапны орнунда къаригеним башын тёбен салландырып къойду. Атны етти терин акъдырып, ахшам къашкъарала туруп юртгъа гирдим. Бир-нече эргиши – къардашларым ва къурдашларым мени юртну башында къаршылады. Анамны эркъардашы алгъам этип барысы да къолларымны алды. Табии балагъны гъакъында агъавум англатды. Юртда бир жуманы узагъында янгурлар явуп тургъан. Телиянгурлар кёп зарал гелтирген. Нечесе адамны гъайван-малы, уй-матагъы Къойсувгъа акъгъан. Шо гече геч заман тавну бетинден топуракъ булан сюрлюкген ташлар юрт ягъадагъы уйлени тамларын авдаргъан. Шо уйлени арасында бизинки де болгъан. Атам да, олжам да, эки де къызым да таш тёбени тюбюнде къалгъан. Дёрт де лап ювукъ адамымны бир сыдра булан

гёмюп, олагъа сынлар да салып, оланы элли экисин де этип, эпсиз пашман ойлагъа батдым. Халкъарада: «Уллу къайгъыны гётермек учун къатты юрек де тарыкъ бола» – дей. Аллагъгъа шюкюр, бойсынмадым, къажымадым, оъзюмню енгме болдум. Ѓаракандан Ѓаркастгъа, ондан Уллу Къазанышгъа барагъан ёл булан юрюй туруп, муна шу ерге гелип токътадым. Бу ерни эпсиз ушатдым. Уллу Къазанышны бегавулу⁶ шунда ерлешме магъа ихтияр берди. Ѓересен, алаша балчыкъ уъюм де, бавум бахчам булангъы бир гесек топурагъым да бар, гъона, яр арадан сув да агъып тура. Халкъарада: «Сени уъюнгу уллу тюгюл буса да къайырмас, ону ичиндеги сени гъаракатынг Аллагъу-Тааланы рази эте буса» – дей. Мен иште егилген адамман. Ѓеребусан анакъны алдындагъы шо агъач тёбени. Бугюн ахшам сени алдынг булан шо сайламлы шемшер бутакъланы Гиччи Къазанышны ювугъундагъы орманлыкъдан алып гелгенмен. Мен биревлер йимик шемшер тереклени гесмеймен, авдармайман, бувнамайман. Мен оланы магъа тарыкъ болагъан бутакъларын сайлай туруп бутайман. Айтагъаным, мени балтам бир терекге де зарал гелтирмей. Шо бутакълардан къашыкълар ва чишлер этемен. Эпсиз къатты агъач. Ёнма да, ойма да нечакъы да къыйын бола. Тек башынга тюшсе башмакъчы боларсан дегенлей, кёп доланып шо касбугъа ес болгъанман. Шогъар да гъёкюнмеймен. Айда азындан эки керен эшегим булан Шурагъа барып, жумагюнгу уллу базарда шемшер къашыкъларымны ва чишлеримни сатып гелемен. Шо акъчагъа да ашамлыкъ-сурсат, уъстюм боюма гийим, эшегеме буса тирлик емлер алып гелемен.

Сааду бишген къувурма къазанны очакъны илмегинден астаракъ алып ерге салды. Бурчу-тузу булан онгарылгъан, атив ийисли исси ашны маркъар сукаралагъа тёкдю. Абдулбасир хуржунундан мичари де, къойбишлакъ да чыгъарды. Озокъда, Саадуну шемшер къашыкълары да оъз ерин тапды. Ач болгъан бу экевню аш тепсини артында лакъыр этме чакъы да заманы ёкъ эди. Олар ашдан сонг чырмалавлар да тартып, ясынамаз да къылып, анакъда йымышакъ биченни уъстюнде ятып юхлап кълды. Къаратанг сызыла туруп, намаздан сонг Сааду Абдулбасирни ёлгъа узатды.

...Айлар йыллагъа байланып, Сааду Уллу Къазанышда яшав ёлун узатып тура. Ол юртлулар булан гъаллаша къатнаша туруп, къумукъ тилде тап-таза сёйлейген болду. Къумукъланы яхшы адатларына ва мердешлерине, оланы гъар гюнлюк яшавуна ва турушуна тюшюндю. Сааду ата юртун да унутмай, гъар йыл Аллагъны уллу гюнлеринде Ѓаракандагъы зийретлеге, лап да ювукъ женнетагълюлерини уъстюне барып геле. Амма хатирсиз йыллар мюгъюрюн сала туруп, ону бети башы агъарып, къаркъарасындагъы иляжы-гъавкъаты аста аста кемиме башлай. Янгызлыкъны эпсиз авур шартлары да, гъар тюрюлю сыркъавлар да заман-заман чапгъын этип, Саадуну савлугъун сынап къарай, ону аякъ уъстде чайкъап йибере. Буса да ол рутгъдан тюшмей, ягъына-намусуна къулулукъ этип юрюй, къысматны авур югюне къабул болуп яшай. Уллукъазанышлылар масхара-герти булан: «Яхари, Сааду, къачан болгъунча сувукъ тёшекде ятып турасан? Ёкъму Ѓараканда бир шамдан къысыр къатын, онда ёкъ буса бизин юртдан излеп къарайыкъ, бизде де кёп тавлулар яшай чы» – деп тогъуша бола. Сааду да: «Мен янгыз тюгюлмен, тюлюмде-тюшюмде олжам булан да, эки де гъюрю къызым булан да лакъыр этип тураман» – деп салмакълы жавап бере. Шолай этме де эте: чакъда-чакъда къолтукъ кисесинден чыгъарып, шо сурат булан сёйлей, пашман ойлагъа бата ва сувлангъан гёзлерин сибире.

Саадуну янгызлыкда янчылма кьоймайгъан бирдагъы бир сигърулу гюч бар. Шо да – ол арапча охуп билегенлик. Ол Уллу Къазанышны жума межитине намаз кьылма бара туруп, Акай кьади⁷ булан таныш бола. Заман-заман ону уьуне барып, эпсиз терен маъналы ва таъсирли лакъырларына тынглай, олардан илгъам ала. Бир гезик Акай кьади Саадугъа юзге ювукъ кьольязывну гёрсетип: «Шулар – сизин юртлу Сайит апендини тарихи асарларыны ондан бир пайы. Олар бютюн дюнъягъа яйылгъан. Мен де шуланы кьайтарып кьайтарып охуйман, шулардан оьзюме дарс аламан, билимимни ва англавумну артдыраман. Ол ажиз тав халкъгъа имам Шамил гючден ягъан, адатлары-мердешлери кьыйышмайгъан шариатны кьабул этмеген, огъар кьаршы чыкъгъан. Ону аты уллу алим гьисапда да, кьатты юрекли ва кьоччакъ адам гьисапда да, бусурман дюнъягъа генг кюйде яйылгъан» – деди. Белгили юртлусу гьакъында сай англаву бар Сааду, бу лайыкълы лакъырдан сонг оьзюнден-оьзю илыкъгъандай болду ва тартын тавуш булан: «Акай апенди, ярай буса Сайитни кьольязывлары булан мен де таныш болар эдим. Охуп битгендокъ гьазир кьайтарып гелтирежек эдим» – деди. Акай кьади: «Магъ, кьурдашым, шу беш де кьольязывну, шуланы охуп битгендокъ, башгъаларын берермен» – деп Саадугъа узатды. Ол сююнмекден: «Баракалла, апенди» – деп кьысып кьадини кьолун алды.

Акай кьади охума береген кьольязывлар, бусурман китаплар Саадуну гюнгюрт ярыкълы алаша балчыкъ уьюн нюр шавлагъа батдырып кьойду. Ол бирден-бир хошланды, кьаркъарасындагъы гьар тюрю сыркъавланы гьис этмейгендей болду, шемшер кьашыкъланы ва чишлени агъачын иште кьоллап, эшеги булан орманлыкъгъа бирдагъы керен барып гелди. Саадуну мукъаятлы этилген кьашыкъларын ва чишлерин сатып алмакъ учун ону янына уллукъазанышлылар, гьатта, Шамсутдин бийни⁸ нёкерлери де кёп гелеген болду. Ону ишлери яман бармай. Тек Дагъыстанны кьуршап алгъан вабаб⁹, таун¹⁰, кьагъ¹¹ йимик югъагъан аврувлар Уллу Къазанышгъа да ташгъын йимик бирден гелип кьалды. Узакъ заман тёшекде ятып, кьолай болуп кьалагъан юртлулар да бар. Амма кёбюсю гезиклерде Аллагъу-Таала умутсуз муъминлерин оьзюню янына ала.

Шо йыл кьыш Уллу Къазанышгъа кёп кьар явуп кьалды. Бир жуманы узагъында боран кьарны борай туруп уллу кюртлер салды. Саадуну алаша балчыкъ уьюн де гьаран гёрюнеген этди. Авруп тёшекде ятгъан ол кьыргъа чыкъмайгъан болду, отбашыны оту сёндю. Анакълны уьстюндеги ёлдан гьар гезик ат булан оьтеген гьавчу, Саадуну тюнгюлюгюнден тютюн чыкъмайгъанлы кёп гюнлер болагъанын эс этип, юртну бегавулуна билдирди. Кьолларында кюреклери булангъы онгъа ювукъ жагъил улан бийик кьар кюртлер булан долана туруп, ону уьуне сокъмакъ этди. Олар бузлап кьалгъан эшикни гьаран ачып уйге гирди. Сааду тахтамеке тербенмей кёкге багъып узатылып ятгъан эди. Бузну йимик йыртыллайгъан гёзлери пурха терезеге тикленген кюйде кьалгъан. Ону бир кьолу шо аявлу сурат булан тёшюне кьаплангъан эди.

2018

Англатьвлар:

¹Инныр ай – июль ай.

²Пархан анакъ – мунда аввалда Пархан дейген сигъручу кьатын яшагъан.

³Чырмалав – папурус (самокрутка).

⁴Сайит к̣ади Г̣араканлы (1764-1834) – белгили бусурман алим ва ярыкъландырывчу.

⁵Гюлжан ай – май ай.

⁶Бегавул – юртну орта г̣акими (староста).

⁷Акай к̣ади (1829-1904) – Уллу К̣азанышлы Солтанаг̣матны уланы, белгили руг̣ани, Абусупиян Акаевни атасы.

⁸Шамсутдин бий (1836-1874) – ахырынчы к̣умукъ шавхал. Уллу К̣азанышда яшаг̣ан ва г̣емюлген.

⁹Вабаъ – холера аврув.

¹⁰Таун – чума аврув.

¹¹К̣аг̣ – к̣урсак̣да болаг̣ан тиф аврув.

ЗАМАН САГ̣ЪА Г̣ЁРЕ БОЛМАСА...

Биз, Вазирхан да, мен де – бир юртлуларбыз. Уллугентлилербиз. Охуп, оър билим алып, оър даражалаг̣а етишмесек де, г̣акъылбалыкъ чаг̣ыбыздан берли оъзюбюз сюеген касбуг̣а амин болуп гелгенбиз. Айтаг̣аным, биз машин г̣айдавчуларбыз. Аг̣люлерибиз булан г̣ёчюп, тезден берли Анжикъалада яшайбыз. Бир автокомбинатда ишлейбиз. Артында сувукъ береген узун тиркевючлери буланг̣ы Камаз машинлени г̣айдайбыз. Юг̣юбюз де – он беш-йигирма тон гелеген ашамлыкъ маллар. Шо машинлерибиз булан СССР-ни биз бармаг̣ан ери де ёк̣дур. Биз ишге нече де бек белсенген уланлар экенгеми, айрок̣да Вазирханны аты г̣яр жыйында, г̣яр байрамда дегенлей яхшыг̣а айтылып гелген. Ону сураты бизин автокомбинатны абзарындаг̣ы Г̣юрметлев доскадан бир де таймаг̣ан. Ишге йимик сёзге де эпсиз оытг̣юр Вазирхан – автокомбинатда болаг̣ан жыйынларда бир де к̣орк̣май – тартынмай ортаг̣а чыг̣ып, ишде ёлуг̣аг̣ан бир-бир кемчиликлени уъстюн ачып сёйлей. Тюзюн айтг̣ан тувг̣анына ярамас дегенлей, Вазирханны г̣яр танк̣ыты бизин идараны г̣акимлерине ок̣дай барып тие буса да, олар мюкюр болмаса амалы ёк̣ чу. Гертиликни сыйлы юк йимик оъзю булан алып юрюйген саялы, бизин иш ёлдашларыбыз ог̣яр: «Вазирхан – тюзюн айтма г̣азирхан», – деп ихтилат масхара булан ушана.

Буг̣юн мен совет к̣урумну шо девлетли йылларын бир арив ренкли тюшню йимик эсге аламан. Шонча бай элимни мюлкюн янгы байлар талам-такъыш этип к̣ойду. Бизин идараны г̣акимпавлары эшиклери дырбайып ачылг̣ан эркинликден пайдаланып, тизив-тизив машинлени оъзлени к̣ярдаш-к̣урдашларыны арасында пайлап к̣ойду. Бизин к̣олларыбызда буса, май байрамларда тёбевизге г̣етерген к̣ызыл байрак̣ланы таяк̣лары к̣алды. Вазирхан к̣аг̣ярланды, к̣азапланды, онда чапды, мунда чапды, тек бир ерде де сёзю тутулмады. Неге тюгюл, янгы байлар г̣юргюрлер йимик шишип-г̣ёбюп, жавап берегенни орнунда, сен айтг̣анг̣а сен тынгла деп пышг̣ырып к̣оялар. Совет элде г̣ялал заг̣мат тёкген Вазирхан, юз тюрлю пышдырык̣лар булан нечесе юк машинлеге ес болг̣ан янгы байланы алдына барып, к̣уълну йимик к̣уъллукъ этме рази болмады. Янгы к̣урумну к̣абул этмеди. Ондан башын алып к̣ачардай болду. Ог̣яр шо г̣ак̣да к̣ёп ойлашма тюшдю. Башында нече тюрлю ойлар к̣айнай туруп, Аштархан областг̣а аг̣асы Г̣ажимурадны яг̣ына гетди. Ол онда бизин колхозубузну уллу к̣отанында тезден берли к̣ой баг̣а. Озок̣да, янгыз тюгюл: к̣атыны, авлетлеринден бир уланы, гелини, яшлары. Бизин юртаг̣ы колхоз тозулг̣анлы, ону бу к̣отанда бир баайы да

ёкъ. Тек мунда яшайгъан онгъа ювукъ агълюню бириси де бир ерге де гетмеген. Ѓажимурад да оъзюню гъайван-малын сакълап тура.

Вазирхан агъасы булан ачыкъ лакъыр этди. Кёп ойлашып турмай чомарт хасиятлы Ѓажимурад огъар оъзюню гъайван малыны бир пайын да берип, кьолуна иргакъ да тутдуруп: «Иним, янгы яшавунгнубашла!» – деп кьойду.

Къотанда мекенли кюйде ерлешген сонг, Вазирхан Анжикъалагъа гелди. Мени булан да ёлукъду, кёп заман къурдашыкъ лакъыр да этдик. Узакъ къалмай къатынын да, уланларындан ортанчысын да алып гетди. Дагъы биревюн де алмады. «Нечакъы агъам буса да, онубашына авур юк болуп тюшме суймеймен», – деп, магъа юрегин ачды.

Арадан бир нече йыллар гетди. Биз, эки де къурдаш кисе телефонлар булан байлавлукъ юрютеген болдукъ. Мен кёбюсю гъалда къурдашыма яхшы хабарланы айтаман. Яман, аччы хабарлар да аз туюл. Тек шоланы айтып, къурдашымны гёнгюн бузма суйлеймен. Мени юрегиме чинк де авур тиеген зат – Вазирханны гиччи уланы Элдарны масъаласы. Атасы чабып айланып ону автодорожный институтгъа охума салгъан эди. Ѓали Вазирханны эпсиз къатты ва тергевлю низамындан азат болгъан Элдар бир башлап охувда осал кыйматлар алагъан болду, бир йыл академический отпуск алды, сонг охувун заочнагъа айландырды. Ѓали я охумай, я ишлемей. Мен огъар охумагъан дарслар да къалмады, ачувланып айтмагъан сёзюм де къалмады. Тек, не пайда, бугюн мен айтагъангъа тынглай, тангала оъзю суйгенни эте.

Къотангъа Вазирханны ягъына баражакъ болдум. Ишимден отпуска да алып ёлгъа тюшдюм. Арымай-талмай ёл алагъан «Жигулим» мени ахшам къашкъарала туруп къурдашыма тапшурду. Биз ахшамгъы ащдан сонг чайлар да иче туруп, кёп заман лакъыр этдик. Ѓар заманда да кепи гъалы къувзакъ, сёзю герти булан масхарагъа арыв кюйленген Вазирханны юзю, неге буса да эпсиз пашман эди. «Гиччи уланыны хабары етишгендир. Ичи яна-гюедир» – деп ойлашдым. Вазирхан гезикли лакъырын тамамлай туруп:

– Илмуханым, чайларыбыз сувугъан, алышдыр! – деп тавуш этди. Пинжада пус уруп турагъан демли чайны уртлай туруп, ол лап артгъа кьойгъан лакъырын башлады:

– Гетген йылны ноябр айыны баш гюнлери. Ѓар гече эртенге кырпакъ къар явуп чыгъа. Амма о гъайван-малгъа авлакъда отлама бир де пуршавлукъ этмей. Биз къотанда яшайгъанлар гъайванларыбызны мундагъы оъзенни ари ягъына йиберип кьоябыз. Айтагъаным, туварчыбыз ёкъ. Гамишлер, сыйырлар, бугъалар гюздеги янгурлардан сонг яшгъарып оъсген алысын отдан тойгъан сайын, гелип оъзенден сув да ичип, къайтып отлама гете. Олар тёбени ари ягъына артылып, ариге гетип къалагъан гезиклер де аз болмай. Шо гюн ахшам ерни алаша булут ябып, айланадагъы бары да зат сюдюр болуп гёрюне эди. Шо саялы да тез къарангы болуп къалды. Къотанда яшайгъан бизин ичибизбушма башлады. Бираздан, гъар заман да йимик гъайванланы артына да салып, оъкюре туруп гелеген хоншумну кызыл бугъасы гёрюндю. Тувар гелди. Амма агъамны да, мени де эки гамишибиз де, дёрт бугъабыз да, уъч сыйырыбызда ёкъ. Тас болгъан сыйырланы арасында, олжам ушанып Ирочка деп оъзюню орус атын кьойгъаны да бар. Артындагъы гюн ачыкъ болгъан кюйде, къотанда яшайгъан дагъы да бир-нече адамны гъайванлары тувардан къайтмагъан. Къотанда тезден берли яшайгъан оруслар айтагъан кюйде,

мунда тез арада булай гьал бир де болмагъан. Бугъалар бар туваргъа къоркъуп, бёрюлер де ювукъ болмай. Терен гъакъылы ва уллу сынаву булангъы бир-нече адам жыйылып: «Не чара гёрге гьерекез?» – деген масъаланы арагъа салдыкъ. Гъар тюрюлю пикирлешивлерден сонг: «Айлана якъдагъы къотанлагъа барып, тас болгъан гъайванларыбызны ахтарып къарамакъ деген ойгъа тюшондукъ. Бизин къотаныбызны дёрт де ягъында, ювукъ арада алты къотан бар. Биз къайдан да ёл алмагъа болагъан агъамны джип машини булан эки гюнню узагъында шо алты да къотанны айланып чыкъдыкъ. Амма гъайванларыбыз табылмады. Бизин гёнгюбюзню аяп, пайдалы таклифлер береген къотанчылар да болду. Амма оланы «баликилери», эпсиз къазапланып турагъан бизин юреклерибизни басылтмады.

Арадан бир-нече гюн гетип, бизин къотанда яшайгъан Матвей деген гиши мени ожагъыма гирип гелди. Саламлашыв – сорапшывдан сонг тахтамекеде олтурдукъ. Тепсиге чай пинжалар булан татлиликлер салынды. Матвейни оьмюрю сексенден де оьтген саялы биз, къотандагъылар, ону атына агъав деп де къошабыз. Ол совет девюрню заманындан берли Аштарханда гъайванланы терисин жыягъан идарада ишлей. Терилеге туз себе туруп туврулгъан мазаллы къоллары, ол герти загъматчы экенни исбатлай. Увакъ сёзню суймейген, илиякълы хасияты булангъы адам. Умуми лакъырдан сонг Матвей агъав, чай иче туруп:

– Тас болгъан гъайванларынгны бир тюрюлю белгилери бармы эди? – деп сорады.

– Бир сыйырымны къызгъан темир булан басылгъан гъарзиси бар эди, – деп жавап бердим.

– Дагъы да?

– Шо сыйырым къонгур тюсю эди. Сонг да, хонажин заманында ону бёрюлер аралап йыкъма къарагъан эди. Онг сомунда йыртгъычны уллу итти тишлери салгъан белги бар. Яра сав болса да, гъызлары мунаман деп гёрюнюп тура.

– Яхшы. Бу да – бир далил... Бирдагъы бир затны сорама сюемен.

– Тынглайман, агъав.

– Гъайванларынг буваз сама тюгюлмю эди?

– Дюр эди, шо сыйырым. Эки айдан къозлама гьереке эди. Матвей агъав бир мюгълет столда ярты ичилген чай пинжасына тикленип турду. Сонг, чика сакъалын да сыйпай туруп:

– Башгъа гъайванларынгны къысматын мекенли кюйде айтма болмайман, амма шо сыйырынгны гъызын тапма боларбыз деп эсиме геле, – деди.

– Нечик?

– Уручулар оьзлер урлагъан гъайван-малны тез-тез союп, этин сатып, олардан азат болма къаст эте. Бувазларын буса къозлагъынча сакълай. Неге тюгюл, гёдеклени ва бузавланы гъарзиллери болмай. Уручулар тутулса да, шо янгы тувгъан балаланы есилери кимлер экенни, бир сорап алывчу да исбат этме болмай.

– Сонг, сонг, Матвей агъав.

– Сонг нечик болажакъны токъташдырып айтмакъ учун, мен гележекни билеген адам тюгюлмен. Тек бу масъалагъа байлавлу бир ёравум бар.

– Нечик?

– Гел, Вазирхан, булай этейик. Эки айгъа чыдайыкъ. Мен Матвей агъавну сораулар булан дагъы инжитме суймедим.

Бир тюрю уъзюрю къуллукълагъа Аштархангъа гетген агъам гече геч къайтды. Эртен огъар ёлугъуп, Матвей агъав булан болгъан лакъырны айтгъанда, агъам сююнуп, гъайванларыбыз табылгъан чакъы болду.

Феврал айны ахырынчы гюнлеринден бириси болгъандыр. Ахшамгъы ашдан сонг тахтамекеде янтайып, телевизоргъа къарап тураман. Эшигим къагъылды. Уланым чабып барып эшикни ачды. Эшик алда Матвей агъав токътагъан эди. Саламлашгъан сонг:

– Гир уыйге, Матвей агъав, – дедим.

– Бажарылмай. Ишден геч чыгып гелемен. Заманым ёкъ. Уыйге тез етишмесем ярамай. Тангала чола табып, мен ишлейген конторгъа гелме къара, – деп де айтып, гетип къалды. Гъайванларыбызны къысматы нечик чечилер экен деген ойлар булан юхум къачып, кёп заман уяв турдум. Эртенокъ агъам да, мен де Аштархангъа барып, Матвей агъав ишлейген канторгъа етишдик. Ол артдагъы гюнлерде гелген терилени гъамарны жабарына яйып, олагъа туз себип тура эди. Кёп терилени арасындан айланып, ол бирисин эшик алгъа суйреп гелди ва уьст ягъын айландырып:

– Вазирхан, шу тери сени къонгур тюсю сыйырынгники тююлмю? – деп сорады.

– Воллагъ, Матвей агъав, дюр! Муна, бёрю къойгъан яра гъызлар да, – деп мен Ирочкамны ймышакъ терисин аям булан сыйпай туруп, теренден кюстюндюм. Сонг, ачурум тамагъыма тыгъылып:

– Къайда шол нажжас, мени сыйырымны хырданындан хынжал тартгъан? – деп къычырып йибердим.

– Алгъасама, Вазирхан, шол периш ким экени, къайсы къотандан гелгени мени тептеримде язылып тура.

– Буса, нечик этме герек дагъы?

– Бизин якъдагъы къотанларда жамият низамгъа къарайгъан милицияны лейтенантны Смирнов – магъа къардаш тиеген улан. Мен бу гъалны огъар англатайым. Мен ойлашагъан кюйде, ол оъзюню къызыл погонлу ёлдашлары булан бу ишни ахтигине чыгъажакъ.

Арадан эки жума гетип, ахшамгъы вакътиде Матвей агъав мени артымдан уланыны уланын йиберип гелди. Биз саламлашып-сорашып битгенде Матвей агъав:

– Сен гёрдюнг чю мен ишлейген гъамарны, ичинде ел ойнап тура. Сурукълар тийип янтайгъанман, – деп, ёткюре туруп, диванда олтурду. Уыйню бираз замангъа шыплыкъ елеген сонг:

– Смирнов – итти ою – гъакъылы булангъы, гъалны англап, шогъар тез тюшюнеген улан, – деп Матвей агъав лакъырын давам этди. – Улан тююл – от гесек. Олар, милицияда ишлейген ёлдашлар, бир-нече гюнню узагъында шо къотанны тергевюню тюбюнде сакълап тургъанлар. Натижада шулай гъал белгили бола. Бир ерден башгъа ерге къачып айланагъан, оьмюрбаянлары къызыл дамгъалардан толгъан, девлер йимик дёрт улан шо бузулгъан-тозулгъан къотанны ерли гъакимлерден адамны кюлкюсю гелеген учуз багъагъа сатып алгъан. Мунда англашылмайгъан зат ёкъ. Сонг олар областдагъы бир асгер бёлюкден не ерден де ёл алагъан, уьч де гёчерагъачы ишлейген, уьстю

ябыкъ Урал деген эки автомашинни де «ит учузуна» сатып алгъан. Ѓукуматдан несиа акъчалар алып, къотанчылыкъ ишни хотгъа салагъанны орнунда, олар адамланы гъайванларын урлап, союп, сатып тургъан. Ѓасиликалам, олар шо къотанны домургъа айландыргъан. Смирнов да ва ону ёлдашлары да оланы гезикли керен гъайванлар урлап гелегенде тутгъан. Ахтарывланы замананда шо дёртевню дагъы да кёп жинаятчы ишлерини устью ачылгъан. Олар девюр сюрген уланлар болгъан экен.

Мен шо гече кюйсюз Матвей агъавну бирден-бир инжитмейим деп уйге тез къайтып къалдым.

Арадан эки ай гетип шо ахыры хайыр болмасынлагъа суд болду. Шагъатлар гъисапда агъамны да, мени де судгъа чакъырдылар. Шол онгмагъырлар бизин къотанны туварындан йигирма гъайванны нечик урлагъанны, Урал машинлерине нечик юклегенни судда ачыкъ кюйде айтып берди. Шо дёрт де гъарамзада аз заманны ичинде гъар тюрюл къотанлардан юзден де артыкъ къара гъайванны урлагъан. Эл булан яв болгъан олар узакъ болжаллагъа такъсырланды. Дагъы да урлар эди, мени къонгур сыйырымны териси табылмагъан буса.

Биз Илмуханымгъа исси чайлар тёкдюрюп дагъы да ичдик. Ѓаман да къурч тавушлу Вазирхан лакъырын эпсиз пашман кюйде битдирди. Бир мягълетге алдына къарап туруп:

– Къурдашым, Мухтарпаша, мени сенден яшыргъан оюм ёкъ, – деп къарыкъ тавушу булан сёзюн давам этди. – Мени тюшлеримде шо уручуланы бириси гёзюме бир токътавсуз Элдар болуп гёрюне. Мени уллусу уланым, Элдарны гъакъында кисе телефондан бир-нече керен сёйлеп тура. «Эбинден гелип болмайман, саякъ-суякълагъа къошулуп айлана, ичкини де татывун тапгъан» деп кант эте. Артдагъы гюнлерде Анжикъалагъа къайтаман деген ойгъа тюшюнгенмен. Неге тюгюл, уланымны тас этме суймеймен.

Мен «къайтаман» деген сёзден сююнюп:

– Нечакъы да тюз ойлашгъансан, къурдашым, – деп, оьзюмден ихтиарсыз эретуруп къалдым. – Бизин уллуларыбыз: «Заман сагъа гёре болмаса, сен замангъа гёре бол», – деп негъакъ айтмагъан чы.

2020

САЛАМАТ АДАМ ЭДИ

Гетген асруну алтмышынчы йылында Дагъыстан радиону къумукъ тилдеги берилишлерин юрютмек учун диктор тарыкъ деп конкурс билдирилди. Шо конкурсда мен де ортакъчылыкъ этме токъташдым. Бизге, къумукъ районлардан ва шагъарлардан гелген беш де улангъа, микрофонну алдында охумакъ учун, бирни йимик язылгъан текстлар берилген эди. Охуп битгенде бизге конкурсну гъасиллерин билмек учун ахшам сагъат бешде гелигиз деп билдирди. Шо сагъатлар, шо мюгълетлер мени учун сав йыл чакъы узатылгъан йимик эди. Айтылгъан замангъа гёре, биз бешибиз де радиоберилишлени ва телевидениени республика комитетини председатели, Дагъыстанны халкъ шаири Анвар Абдулгъамитович Гъажиевни кабинетине гирдик. Чебер сёзню черсиз устасын шо гюн мен биринчилей гёрдюм. Охув китаплардан да, «Дослукъ» деген альманахдан да, «Ленин Ёлу» газетни бетлеринден де охуй туруп, ону бир-бир шиъруларын гёнгюмден билип къалгъан мен ону гёргенде тамаша болдум. Бир-бир гъакимпавлар йимик шанжалында марзайып олтурмай, ол еринден туруп бизин эшикни алдында къаршылады. Мол къаркъаралы, ачыкъ юзлю, къалын къара лепекели ол, илиякълы кюйде сораща туруп, гъарибизни къолубузну алып, бизин булан таныш болду. Ону простойлугъу, югюрюк айланышы, алгъасамай юваш чыгъагъан къонгур тавушу мени юрегимдеги гъалек толкъунланы шоссагъат басылтып къойду.

Биз Анвар Абдулгъамитович булан бирче конкурс комиссияны алдында олтурдукъ. Комиссияны члени, къумукъ тилдеги берилишлени старший редактору Жанболат Абдурагъманович Бекмурзаев, дикторну касбусу нечик абурлу, жаваплы ва тарыкълы экенин айта туруп, кёп санавда мисаллар гелтирип, бизин юреклерибизге тамдырды. Сонг конкурс комиссияны председатели Анвар Абдулгъамитович конкурсну гъасиллерин чыгъара туруп, ондан оьтмегенлени хатири къалмайгъан кюйде пасигъ тили булан уста кюйде сёйлеп, мени атымны малим этди ва магъа янгы жаваплы къуллукъда уллу уьстюнлюклер ёрады.

Къумукъ радиону коллективинде ишлейген къуллукъчуланы арасында мен лап да жагъил эдим. Шо саялы болма ярай, магъа оьзюмню тувра борчларыма гирмейген тапшурувланы да, тилевлени де кютме герек бола эди. Яшлар ва яшёрюмлер учунгъу радиоберилишлени редактору, Уллу Ватан давну ортакъчысы, белгили шаир Абсалам Атлыевич Аскерханов бизин коллективде уллу абур булангъы адам эди. Ону бетинден илиякълы иржайыв юхлайгъанда да таймайдыр деп эсима геле эди. Дав яралары оьрчюгюпмю, ону кюйсюз болуп къалагъан гезиклери де кёп бола эди. Шолай чарасыз болгъан Жанболат Абдурагъманович мени къумукъ юртлардагъы школалагъа, Буйнакск районда тав тюпде ерлешген пионер лагерлеге эки-уьч гюнлюк командировкалагъа йибере эди. Инбашыма о замангъы явур магнитофонну да тагъып, мен шо

жагыл йылларымда кѣп-кѣп школаларда ва пионер лагерлерде болгъанман, кѣп-кѣп радиоберилишлер гъазирлегенмен. Сонг-сонг, магъа берилген ял алып гюнлеримни де ишге байлап, ата юртум Тебен Къазанышгъа барып, загъматны алдынлылары ва юрт интеллигенцияны гѣрмекли вакиллери булан ёлугъуп, нечесе радиоочерклер ва радиорепортажлар онгаргъанман.

Мени шолай гъаракат этип ишлейгенимни Анвар Абдулгъамитович билмей тюзюл эди. Неге десегиз, ол чола табып озъюню кабинетинде бизин берилишлерибизге тынглай эди. Ол бизин уъстюнлюклерибизден сююнуп де биле эди, аз буса да ёлугъагъан кемчиликлерибизни тюзлемекни ёлларын да таба эди.

Биз, дикторлар, ону: «Сиз ишигизге бир минутгъа гечиксегиз де, яда текстны охуйгъанда бир сѣзге янгылышагъыз да, радиотынглавчуланы инамлыгъындан чыкъма боласыз, вѣрегиз, жаваплы ва тергевлю болугъуз» – деген тапшурмалы сѣзлерине аминлик булан ишлей эдик.

Бир керен эртенги эфирден сонг Анвар Абдулгъамитович мени кабинетине чакъырды. «Не янгылышым бар экен» – деген гъалек ойлагъа чомула туруп, ону уъстюне гирдим. Кабинетде баш редакторубуз Жанболат Абдурагъманович де бар эди. Анвар адатлы гъалда еринден туруп, мени къолумну алды ва шанжалны гѣрсетди. «Мен сени мекенли, токъташгъан ва аян кюйде англашылагъан тавушунгдан къайры да, сен язып онгарагъан берилишлеге де, репортажлагъа да тергевлю кюйде тынглайман, – деп Анвар Абдулгъамитович алгъасамай лакъырны маънасын ачмагъа башлады. – Сенде журналист касбуну сюегенлик гъис этиле. Сен ону сырларына тюзюнме къаст этесен. Тек гerti журналист болмакъ учун, хас оър охув ожакъда охуп, терен билим алма герек бола. Айтагъаным, биз сени журналистни касбусуна гъазирлеме сюебиз. Сагъа Азербайжан Пачалыкъ университетни шо факультетине тюзмек учун тарыкъ болагъан документлени онгарма сюебиз. Сен бизин радиокомитетни харжына охужакъсан. Университетни охуп битдиргенде де бизин коллективде ишлежексен. Разибусан, Магъаммат-Наби». Мен разилигимни билдиргенден къайры да, сююнмекден ер таппай эдим. Сыртыма эки къанат битген йимик гъис эте эдим. Амма узакъ къалмай магъа шо къанатларымны къысма тюздю. Тарыкъ-гереке документлерим гъазир болма ювукълаша туруп, военкоматдан повестка гелип къалды. Армиядан баш къачырмакъ иликъ ишден къайры да, такъсырлы экенин де мен яхшы биле эдим. Шо саялы да бир башгъа ёлланы излеп айланмай, военкомат айтгъан гюнюнде Армиягъа гетдим. Уъч йыл къагърулу Уралда къуллукъ этип, Ватанны алдындагъы борчумну кютюп гелдим. Мен Анжиге къайтып гелгенде, Анвар Абдулгъамитович башгъа ерде ишлей эди. Мен де гѣнгюлсюз болуп, радиокомитетдеги загъмат книжкамны алып къойдум.

Бугюн, арадан алтмыш йыллар оьтгенде де, мен Анвар Аджиевни атын уллу гъюрмет булан эсге аламан. Ону эпсиз саламат-сабур хасияты, терен гъакъыл булан къатнашгъан оър къылыгъы ва культурасы мени учун унутулмас уългю болуп къалгъан.

АТКЪАЙ АГЪАВНУ МАСХАРАСЫ

Гетген асруну сексенинчи йылларында мен Анжидеги балыкъ-консерво комбинатда жаваплы къуллукъда ишлейген заманым эди. Бир гюн комбинатны директоруну секретары телефондан:

– Магъаммат-Наби Магъамматович, Сизге Дагъыстанны халкъ шаири Аتكъай Гъажамматов телефон сёйлеген эди. Сиз кабинетигизде ёкъну англатдым. Аتكъай трубканы салып къойду, – деди. Мен эпсиз гъалек болуп, къалам къурдашыма, «Ленин Ёлу» газетни адабият бёлюгюню зведующийи Агъмат Жачаевге телефон сейледим. Ситуацияны шоссаят англагъан Агъмат:

– Аتكъай агъав телефондан кёп сёйлемей, бир-эки калима да айтып, замп деп трубканы салып къоя. Демек, сен ону булан ёлукъма герексен, бир де тартынмай уёуне бар – деп, Ленинни атындагъы шагъар мйданны бир ягъасында ерлешген, дагъыстанлы язвчулар яшайгъан уйде ол къайсы квартирде экенин де айтып берди. Мен Агъмат къурдашым айтгъан кюйде этдим. Дагъыстан адабиятны акъсакъалы Аتكъай агъавну уёстюне бош барма ошамас деп, бизин комбинат тыш пачалыкълар учун ишлеп чыгъарагъан, зайтун май булан ярашдырылгъан бир нече къутукъ сардин консерволар да алып бардым. Квартирни эшигине зенг этгенде, Аتكъай агъавну олжасы Гъажар бажив эшикни ачып, мени илиякълы кюйде къаршылады ва ол бар уйге узатды. Мен бугюн де тамаша болагъан недир десегиз, – аты Дагъыстангъа тюгюл бютюн Арасейге белгили, чебер сёзню устазы Аتكъай агъав шолай тарлыкъда яшагъаны: шо «дерт там» ону ятыв ую де, китапханасы да, кабинети де дюр эди. Шонда Аتكъай агъав гъар гюн йимик Дагъыстанны гъар тюрюл юртларындан, шагъарларындан, гъатта, тышдан гелген къонакъланы да къаршылай эди.

Саламлашып-сорашып битгенде Аتكъай агъав икрам этип, мени къатты къамушдан эшилген, бешик йимик чайкъалагъан, терезе тюпде ерлешген челтир шанжалында олтуртду. Аتكъай агъавну къолунда, алдындагъы гюнлерде мени шиъруларым булан чыкъгъан «Ленин Ёлу» газетни эс этдим. «Гъали мени шиъруларымны сёгюп, ярамайгъан этежек» – деген ойлар булан сесгенип гетдим. Уйде бир аз замангъа шыплыкъ тувду. Аتكъай агъав алдындагъы газетге де къарамай, «Солдат агълюбюз» деген шиърумну ахырынчы куплетин оёзюню базыкъ ва къувзакъ тавушу булан гёнгюнден айтып къойду:

Ол – къарт анам, гъар язбашын, гъар къышын

Янгыз къушдай къаршылайгъан йырдагъы.

Чинк де сыйлы дуа булан алгъышын

Солдатлагъа багъышлайгъан къырдагъы.

Биз, кёбюсю шаирлер, оёзюбюз язгъан шиъруларыбызны да гёнгюбюзден айтып болмайбыз, Аتكъай агъав буса бу уллу пагъмусу булан да мени тамашагъа къалдырды.

Гъажар бажив берген демли чайны да уртлай туруп, биз къумукъ адабиятны ва яшавлукъ масъалаланы гъакъында кёп заман лакъыр этдик. Аتكъай агъав лакъыргъа эпсиз уста адам эди, ону лексикасыны, сёз байлыгъыны дазулары ёкъ эди. Аتكъай агъав масхараны, иланкъыны кёп сюеген адам эди, амма гъатдан озуп, бир заман да биревню де иришхат этмей эди.

Мен кѳонакѳлыкѳда кѳп олтуруп тамазаны кѳавшалтмайым деп гетме айлангѳанда, Аتكѳай агѳав:

– Артда язгѳан янгы шиѳруларынѳг ѳкѳму? – деп сорады. Шо гюн мен, ким биле тарыкѳ болуп кѳалса деп, янгы шиѳруларымны бир тагѳымын кѳолтукѳ кисеме кѳысдырып кѳойгѳан эдим. Машинкада печат этилген шиѳруларымны ала туруп, Аتكѳай агѳав:

– Болсанѳ, бир жумадан яда он гюнден магѳа зенг этерсен, – деди. Мен де Гѳажар баживге баракалла да берип, Аتكѳай агѳавну кѳолун да алып, бу татывлу ожакѳ булан савболлашдым.

Арадан заман гетип, алданокѳ сѳйлешген кюйде, мен Аتكѳай агѳавгѳа телефон сѳйледим. Ол телефондан:

– Магѳаммат-Наби, шиѳруларынѳны охудум... Мен лап да ушатгѳаным – шо сен алып гелген сардинлер, татыву тамагѳымда кѳалды, – деп кюлей туруп, замп деп трубканы салып кѳойду. Яхшы чы, мен тез хатири кѳалагѳан адам тюгюлюм. Тек юрегим бираз сыныкѳды.

Артындагѳы гюн, «Тангчолпан» журналны редактору, Дагѳыстанны халкѳ шаири Магѳаммат Атабаев магѳа телефон сѳйлеп:

– Аتكѳай агѳав гелген эди редакциягѳа, сени шиѳруларынѳны да алып, олагѳа баш сѳз де язып, сени уллу адабият ѳлгѳа да шабагѳатлап. «Яхари, Аتكѳай агѳав, Сиз авара болуп гелмеген бусагѳыз да ярай эди, телефон сѳйлеген бусагѳыз, мен оѳзюм гелип, алып гетер эдим», – деп де айтдым. «Адам этеген яхшылыкѳны ярты этмей, ахырына чыгѳарма герек бола», – деп де айтып, тез гетип кѳалды, – деди.

Шо йылларда биринчи шиѳруларыма тергев берип, мени яратывчулукѳну четим ѳлуна тюзлеген Аتكѳай агѳавну, бугюн уллу разилик булан эсге аламан.

УНГѳА БѳЛЕНГЕН ЙЫРЛАР

Яратывчулукѳ булан машгѳул, айрокѳда поэзиягѳа берилген адамгѳа оѳзо йимик шаирлер булан тыгѳыс байлавлукѳ тутмаса бажарылмай. Шаир, язылгѳн янгы чебер асарларын газетлеге яда журналлагѳа йибергинче алда кѳалам кѳурдашларына охуса, оѳзюгер де асув таба, чебер асарлар да бирден-бир чарлана ва камиллеше. Шолай мен де, Дагѳыстанны халкѳ шаири, кѳалам кѳурдашым Агѳмат Жачаев булангѳы яратывчулукѳ ѳлугѳувларымда янгы чебер асарларымны огѳар охуп, ону агѳалыкѳ ѳравларындан ва насигѳатларындан кѳп керенлер пайдалангѳанман. Яратывчулукѳ ѳлдан абат алма башлагѳан биринчи гюнлеримден тутуп, мен Дагѳыстанны халкѳ шаири Магѳаммат Атабаев булан кѳурдаш болгѳаныма да бугюн эпсиз сююнемен. Бу эсседеги лакѳыр бирдагѳы бир кѳалам кѳурдашымны гѳакѳында юрюлежек.

Ахшам кѳашкѳаралып турагѳан вакѳти эди. Белгили шаирбиз Бадрутдин Магѳамматов, эки кѳурдашы да булан базып-базынып дегенлей Анжидеги мени отав уѳюме гирип гелди. Ахшам лакѳыргѳа деп бизге гелип, олжалары булан зукѳарилерим Магѳамматзапир де, Абзагѳир де бар эди. Гѳасиликалам, мени ожагѳымда болгѳан ѳлугѳув, адабият ахшамгѳа айланып кѳалды. Бадрутдин поэзияны гѳакѳында терен маѳналы ва кѳужурлу лакѳырлары булан бизин

барыбызны да оъзюне мукънатисдей тартып алып къойду. Ол бизге абур этип эретуруп, ювукъ арада язгъан янгы шиъруларындан бир нечесин уста кюйде гёнгюнден айтды, гъатта, бырынгъы бир игит йырны да йырлап, бизин эпсиз сююндюрдю. Заманы гелгенде «атны къуйругъун тююп» бажарагъан Бадрутдин, бизин булан савболлаша туруп, къапу тюбюбюзде сыдра болуп тизилген, бири-бирине бийик этилип салынгъан ун къапланы уъстюн сыйпап къарады ва бир зат да айтмай, бир де гёнгюн бузмагъан кюйде бизин булан арив савболлашып гетди. Сёз ёругъуна айтып къояйым, мени олжам гетген асруну токъсанынчы йылларында «Къумукъ аш» деген гиччи идара ачып, къапу тюбюбюзде исси кёрюк экмеклер бишире эди. Артындагъы гюн Бадрутдин магъа телефондан:

– Воллагъ, Магъаммат-Наби, «Ёлдаш» газетни арасына къысдырылгъан, редакциягъа берме деп онгарылгъан шиъруларым бар эди, уыйде де, ишде де излеп къарадым, тек табып болмадым. Бизин гъаман да исси ашлары булан къаршылайгъан олжанг Дайгъанатны ун къапларыны уъстюне салып къойгъан эдим деп чи эсима геле, – деди, эки янсыллы болуп. Мен де ун къапланы уъстюн бир-нече керен тергеп къарап:

– Воллагъ, Бадрутдин къурдашым, «Ёлдаш» газет де ёкъ, шиъруларынг булангъы кагъызлар да гёрюнмей, – деп жавап бердим.

Арадан бир-нече гюнлер гетип, олжам сююнмекден:

– Табулду!.. Табулду!.. – деп къычырып йиберди. Бадрутдин уыйге гиргинче алда, къолундагъы кагъызларын къапу тюбюбюздеги ун къапланы уъстюне салып къойгъан, олар да сыргъалап, къапланы артына тюшюп къалгъан. Олжам хамур басма къапланы ала туруп, Бадрутдинни унгъа бёленген кагъызларына етишип къалгъан экен. Тез-тез Бадрутдинге телефон сёйлеп, ону сююндюрдюм.

Узакъ къалмай шо шиърулар «Ёлдаш» газетде сагъифа болуп чыкыгъанда, мен де, мени олжам да охуп, бек сююндюк. Неге тюгюл олар – бизин ожагъыбызны акъ унуна бёленген, берекетине берекет алгъан оъзекли шиърулар эди.

Къысматымны ягъым булан сынайман

НАСИПЛИГЕ САНАЙМАН

Бу дюнъяда яшагъаным не болсун,
Гъакъ юрекден талчыкъмасам негер де.
Излей туруп насибимни юлдузун,
Яш чагъымдан ёл чыкъмасам эгер де.

Сом алтындай насип магъа табулуп,
Бир сигърулу булакъ болуп агъылгъан.
Бир де сююв отну йимик къабунуп,
Бир де буса нюр чыракъдай ягъылгъан.

Насибиме гёзлеп окълар атгъанда,
Яманлардан бажарсам да якълама,
Бу дюнъяда излеп гъаран тапгъанда,
Къыйын экен ону къолда сакълама.

Дангыл бойда гёрюнеген сюлдюрдей,
Насип бир де гёз алдымдан ёкъ болгъан.
Тигим чакъы пай сама да тийдирмей,
Менден къачып башгъалагъа якъ болгъан.

Мен, битимден ата бетин гөрмеген,
Янгыз терек оьсдюрюп бав этгенмен.
Аркъаланы енгмек учун ерлеген
Атым булан бугюнюме етгенмен.

Къыйын ёлдан мени алып гелгенге
Къысматымны ягъым булан сынайман.
Аллагъ магъа шулай оьмюр бергенге
Мен оьзюмню насиплиге санайман.

ЯГЪАЛАР

Эркин яшав эки сынып белинден,
Эки къаршы ягъалагъа бёлюнген.
Бир ягъада яшай янгы бай-бийлер,
Бир ягъада – языкъ къартлар, сабийлер.

Ташгъын сувлар ортасындан оланы
Ташып ала кёпюрлени, ёлланы.

Артгъан сайын ташгъын салгъан яралар,
Арек бола бир-биринден ягъалар.

Ташгъын сувлар болмай бир де къуванчлы,
Ташгъын сувлар бола эпсиз булгъанчлы.
Булгъанч сувда бир тайпалар къурч бола,
Булгъанч сувда балыкъ тутма тынч бола.

Юрегинде ярыгъы бар рагъмуну,
Юукълары – Намус, Тюзлюк, Ягъ муну.
Къолу батыр кюсменчиге ошагъан
Къоччакъ ёкъму ягъаланы къошагъан?!

ТАШ УСТАЛАР

Тахшагъарны тарих бети - эсги уйь,
Таш адамлар башын ийген чырында.
Эсги уйню ювугъундан эс юрюй,
Эжеллени ача туруп сырын да.

Чыр башларда таш усталар гёрюне.
Чыдамлыгъы къолларында сыралы.
Гъайлек этип салагъандай ерине,
Гъар ташны бир сыйпай къала къуралы.

Ёлбашчысы болма ярай буланы
Ёмакъдагъы нартдай асил кылыкълы -
Елкесинден етти терин акъдырып,
Елдей болуп айлана ез майыкълы.

Таш усталар чола табып ял ялма,
Тамакюсюн къол аягъа увалар.
Анжикъала герек деп чалт яралма,
Ант этгендей къайтара бел бувалар.

Тамурларда къайнар къаны къайнайгъан
Таш усталар мазаллы, генг яврунлу.
Яралгъанлы чанг къонмагъа къоймайгъан
Ягъын салгъан ишге таргъу къавумну.

Анжи ташда яшырылгъан сыр баргъа
Антикадай нечик алив уйлери.
Чалт оьсеген бирдагъы бир чыр баргъа
Чал башларын хашый шагъар бийлери.

Къурулушда къуш базардай къувунлу,
Къудратгъа къурдаш болуп ругъ уча.
Къанна къазакъ йырлар пашман бувунлу
Къалкъылардан эшитиле къумукъча...

Таш усталар, таш сурагъа айланып,
Таш уйлени бар авурун алгъандай,
Къуллугъуна къулну йимик байланып,
Къумукъ элин сакъламагъа къалгъандай.

КЪАЗАКЪ БУЛАН ОЮМДА

Юрегимде янагъан ругъ чыракъдан
Тептериме багъагъанлы йыр агъым,
Теренлигин тергемеге йыракъдан
Отавума гелегендей Къазагъым.

Гел, Къазагъым, тангым болуп къызаргъан,
Къолда - къомуз, хуржун булан сыртынгда.
Нечелер бар мени йимик бозаргъан
Сени гёрме сююп ата юртумда.

Сен геле деп не этсем де артыкъмы?!
Тизлеримден туруп сагъа багъарман.
Тутмасам да къолгъа чагъыр къартыкъны,
Юрегимни исив отун чагъарман.

Мен ер тапмай сени алма - салмагъа,
Тери яйып олтуртарман тахымда.
Ойларынга лакъыр ёлдаш болмагъа
Сёз къошарман къумукъ элни гъакъында.

Уллу Йырчы, сен гетгенли Къумукъдан,
Хаса гюнлер йыры булан харс урмай.
Шимал еллер эшген сайын сувукъдан
Юреклени ою - дерти басылмай.

Къайтып гелип питне девюр заманлар,
Къолдан чыгып бара Къумукъ тюзлюклер.
Таптагъанлы устьюнден нас табанлар
Я чачылмай, я орулмай гюзлюклер.

Къайтып гелип байлар булан къуллаар да,
Бирлер бийий, бирлер гёнгюн кюлете.

Аювланы йимик авнап пулларда,
Хохабазлар хожайынлыкъ юрюте.

Базарлагъа айлангъанлы арабыз,
Гъар-бир гысап барып малгъа байлангъан.
Гъаран жыйгъан байлыгъыбыз - барыбыз
Бир нечевню арасында пайлангъан.

Къуругъанлы карас булан къурух да,
«Оьзенгилер басгъан аякъ бошагъан».
«Оьзденлери къулгъа дѣнген Къумукъда»
Аргъумакъ да ябу атгъа ошагъан.

Къыпчакълар деп гелген бизге эжелден,
Англав якъдан ёкъ къумукъну сайлыгъы.
Аш азыгъы кемисе де беженде,
Бир заман да битмежек рутъ байлыгъы...

Къумугъумну гелген гъалын билмеге
Башын пашман ийген йимик Къазагъым.
Къомузуна къолу базмай тиймеге,
Эсге алма суйген йимик язгъанын:

«Гъай, уланлар, шулай гетсек къыйын бар,
Кёкреклерде чечилмесдей тююн бар.
Эр уланлар намус салмай юрекге,
Къудратлы къуват гелмес билекге...»

Юрегимде янагъан рутъ чыракъдан
Тептериме багъагъанлы йыр агъым,
Танг ойларым танглап юркой йыракъдан
Бирдагъы да гелер гюнню Къазагъым.

ЭСГИ МАЯКЪ

Яшавумну тахшагъаргъа багъышлап,
Яшлай гелдим сагъа Къумукъ тюзюмден.
Сюювюмню гъар ахшамын алгъышлап,
Нюр агъылып турду сени юзюнгден.

Гёк Каспийде алатолпан ойнаса,
Гемелени салагъандай тюз ёлгъа,
Яш башымда гъалек ойлар къайнаса,
Сабур бол деп алдынг мени сен къолгъа.

Йыракъ ерде кютюп ишни уьзюрю,
Геле бусам гечени бир гечинде,
Айтагъандай магъа: «Вёре, тюз юрю!» –
Деп ёл ачдынъ туман-чарсны ичинде.

Эсги маякъ, тюллеримде бол йимик,
Тюшлеримде гелмеге де базасан.
Бир сигърулу узатылгъан къол йимик,
Гёзлериме ярыгъынгны гъызасан.

Юрегине юз минг къайгъы сыймагъан
Не билсин сен магъа нечик герегинъ,
Сени шавланъ, башым нече сыйпагъан,
Эсге сала анамны акъ билегин.

МЕНИ ДЮНЬЯМ

Меники деп кёкден юлдуз сайламай,
Ер юзюнде оьз дюньямны къургъанман.
Дандерекдей umpaгъатсыз айланмай,
Огъар гьалал къуллукъ этип тургъанман.

О дюньямны баш белгиси - Къазаныш,
Отлукъташы мени етти атамны.
Тыш элlege болмаса да о таныш,
Тахшагъары мени дюнья картамны.

Мени дюньям - олжам тизген отавум,
Гюч береген яшавумну хотуна,
Дёрт уланым - эретургъан дёрт тавум,
Досуна - къош, таш барулар ятына.

Мени дюньям - яшларымны яшлары,
Яшав яллыкъ уьй тьогююн билеген.
Аркъа - торкъа яшав салгъан харшланы
Арасында чумал оьсюп гелеген.

Мени дюньям - азиз къумукъ элимни
Гъар уьлкюсю, гъар къушу, гъар тавшаны.
Чилле ёлну чангы синген чёлюмню
Юрегиме гюлдей ювукъ ювшаны.

Мени дюньям - мени оюм, гъакъылым,
Йыр ясайгъан гъар маъналы сёзюмден.

Къонгуравдай чалынса да гъар къылым,
Бир де рази болмагъанман оъзюмден.

Дюнъям бойлап сюзюк сувдай агъагъан,
Сююнчлерим сююв гъакъда йырлагъан.
Яшыл отгъа алмас юзюк тагъагъан
Танг чыкълардай юрегимни торлагъан.

Дюнъям бойлап селни йимик гелеген
Къыйынлыкълар мени кёп-кёп къыйнагъан.
Гъар ювугъум тас болуп бир оълеген,
Юрегиме къайгъы ёкъдур сыймагъан.

Къаткъагъы кёп бу яшавда мен бугюн
Сюрюнсем де, гъай, йыгъылмай яшайман.
Оъз дюнъямны бар авурун, бар югюн
Гётерген бир гъаммалчыгъа ошайман.

КЪАНЫН БЕРДИ ИЧМЕГЕ

Кёп къар явуп, сувукълар да оъчленип,
Кёлню уъстюн къарышлап буз къаплады.
Балалагъа сююв терен оълченип,
Бавурлу къуш оълме чола таппады.

Сувгъа багъып къуш бурунну сукъмагъа
Сувукъ савут йимик ятгъан къар къоймай.
Сув ягъада чокъунма аш юкълагъа
Сют бузлагъан сукарадай яр къоймай.

Балалары къанатыны тюбюнден
Пашман къарай чыгъартып боз башларын.
Гъай, оъзюню гелер эди эбинден
Ачлыкъ ютуп бармай буса яшларын.

Умутсуз гъал ёкъ яшавда, гёр, адам,
Къуш бажарды ой - пикрусун бичмеге:
Бурну булан тёшюн чокъуп, ярадан
Балалагъа къанын берди ичмеге.

ТИЛЕЙМЕН

Салып сари сандыгъына сакълыкъны
Сакъламайман юрекдеги сырымны,

Кюрчюсюнде къайгыны ва шатлыкъны
Кюстюн тартып ишлеймен гъар йырымны.

Йыр язмагъа бугюн йыракъ яшлыкъдан
Кёмек эте азиз ата юрт магъа,
Къурсакъ этим къуругъанда ачлыкъдан
Къувут берген бираз сама ютмагъа.

Артыкъ зат ёкъ магъа ата юртумдан,
Юртум мени - къарты Къумукъ тюзюмню.
Юртдан гетдинг деп сёйлемей артымдан,
Танымагъа кёмек эте оъзюмню.

Артыкъ зат ёкъ магъа ата юртумдан,
Аз буса да йырларымны эшитген,
Сесим чыкъмай къала юрек бавумдан,
Къонгур тавуш бёлюп авул межитден.

Ханкёпюрден пашман абат аламан,
Къайгыларым кыса юрек тамурун.
Сынташындан сыйпай туруп къаламан
Анабызны басылмагъан къабурун.

Къачан экен арт язбашым, арт кышым?!
Аллагъ нечик языв язгъан, билмеймен.
Къайсы бир гюн алышынса тынышым,
Къазанышгъа элтигиз деп тилеймен.

САБАНЧЫНЫ КЪАБУРУ (Баллада)

Ол давлардан сакъат болуп къайтса да,
Сабанлыкъда кългъан харшын узатгъан.
Къаркъарасы къайнар терге батса да,
Ач къурсагъын загъмат булан къувзатгъан.

Гёнгюревю кёшулуп кёуш чарнавгъа,
Гёнгю булан сюрген, чачгъан, сугъаргъан.
Бир нечелеп каза уруп тарлавгъа,
Гёз алмасдай узун марлар чыгъаргъан.

Этек чалып этгенгедир кёуллугъун -
Ашлыкълары оъсе болгъан къарышдан.
Санайгъанда гелимини моллугъун
Алдынлыкъны алып гелген ярышда.

Чабып гелип, къачып гетип башчылар,
Чанчелекге тюшюп иши чайналгъан.
Сабан сюрюп сари урлукъ чачылар
Тарлавлары сагалагъа айлангъан.

Топуракъдан болмаса да англаву,
«Пайда» деген ой башында ойнагъан
Папайчылар сабанчыны тарлавун
Арасында оьзтёрече пайлагъан.

Къарт сабанчы гъаран бюгюп тизлерин,
Намаз этип чыкъгъан уьйден догъагъа.
Нюрю къайтма бакъгъан пашман гёзлери
Къарай болгъан чёп басгъан юрт ягъагъа.

Аллагъ берген рызкъы битип, авмакъны
Ахыр гюню гелгенин ол билеген:
«Ярай буса, ёл уьстдеги авлакъны
Этегине гёмюгюз!» - деп тилеген...

Загъмат бизге ачып битмей сырларын
Къолдан чыгъып къалгъангъадыр абуру,
Элибизни берекетли йылларын
Эсге сала сабанчыны къабуру.

КЪАБАРТЫ (Баллада)

Бир заманлар мени ата юртумда
Бир Къабарты деген улан яшагъан.
Ярлылыкъны югю булан сыртында
Ярны ярып чыкъгъан нартгъа ошагъан.

Гюч - къуватдан толгъан бувун - бувунда
Жагъилликни къайнар къаны ойнагъан.
Таш ативда бизин Ягъа - авулда
Биревню де алгъа чыкъма къоймагъан.

Йыракълардан къайтагъанда киреден
Огъюзлери арыгъан дей, ятгъан дей.
Ол арбаны сырын яхшы билеген
Арышына аркъан байлап тартгъан дей.

Къара тангдан ишге байлап заманны,
Авлакъларда нече азап чекген ол.

Терен салып харшын агъач сабанны,
Дёрт бюкленип огъар оъзюн екген ол.

Къабартыны бою - сою исбайы,
Къызлар огъар урлап - урлап къарагъан,
Кисесинде болмаса да бир шайы,
Бай къыз болгъан жанына бек ярагъан.

Бир йыл гюзде бир абзарда той болуп,
Ол бай къызгъа суюдjom таякъ ургъан дей.
Бу эки чер эркъардашгъа ой болуп,
Узакъ заман къайтмай бийип тургъан дей.

Ярлы улан булан бийий бийке къыз...
Халкъ къарагъан булай нечик бола деп.
Орталыкъда къайырдагъы эки гъыз
Бир - бирине къошулушуп къала деп.

Къарамагъан хынжал тартып чабушма,
Эркъардашы эришмеге базмагъан.
Билип гючю чатмайгъанны ябушма,
Къалмагъаллар этип тойну тозмагъан.

Тойдан уйге къайтивунда бай улан
Халмажчылар булан намарт иш гёрген.
Къабартыны гъайгев этмек гъай булан
Къазанларда яман отлар биширген.

Къабартыны ол уъюне чакъырып,
Къартыгъына къара дарман тёкген дей,
Ичивюнде: «Гъай, кукай!» - деп акъырып,
Ярлы улан лавлап ерге чёкген дей.

Пашманлыкъгъа дёнген ярлы ожакъда
Бир кюлей ол, бир йылай, бир кюстюне.
Къыжырлангъан къыр жан болуп чакъ - чакъда.
Чаба болгъан адамланы уъстюне.

Гъайгев болгъан Къабартыны аранда
Сакълагъан дей салып темир челтирге.
Эл ятгъанда янгурда ва боранда
Къыз улангъа аш - сув нече гелтирген.

Чет ердеги челтир булан айгъызда
Улан авруп арт тынышын бёлген дей.

Сюювюне амин болуп бай къыз да,
Бийик ярдан сувгъа атылып оьлген дей.

Ата юртну зийретине гиргенде
Чинк де эсги сынташлагъа къарайман.
Янсав басгъан мазаллысын гёргенде,
Шунда ятгъан Къабарты деп ёрайман.

ЮЗ ДУАЛЫ ГЪАЙКЕЛИМ

Дер яшавну гъар толкъунун елкендей
Енге туруп гетмей нетсин юзювом,
Юрегимде юз дуалы гъайкелдей
Сакълангъан сонг сагъа бакъгъан сюювом.

Чинк де бийик булутланы ичинде
Ишлей буса бийдаякъ къув уясын,
Юрегимни от яллайгъан мечинде
Сен къуясан сюювюнгни къаясын.

Оьрмекчеде йыртыллайгъан ялгъан къаш
Сувукъ - салкъын сюювге ёл саладыр.
Экибиз де къошулушуп салгъан къош
Барусуна балта батмас къаладыр.

Яшавумну ябагъанда туманлар
Ойларыма ортакъ болуп яшадынг.
Яшмын болуп яшнагъанда яманлар
Къабургъамда Макъсумангъа ошадынг.

Боранкъушдай сувгъа къонуп юзеген
Сени сююв дериянгда елкенмен.
Ёлубузну гележегин тизеген
Тизгинлердей къюсмен тутгъан эркенгмен.

Алышдырма сюйсе яшав хотумну,
Алысланы айман ёлун ахтарман.
Отавумда якъгъан сююв отунгну
Отлукъташдай бек аявлап сакъларман.

АНАМ ГЕЛЕ ТЮШЮМДЕ

Аста ачып эшигимни къырыйын,
Анам геле акълар чырмап уьстюне.

Англагъандай яшавумну кыйынын,
Башым сыйпай туруп терен кюстюне:

«Наби балам, юз минг хыял кѳурсам да,
Насип деген юлдуз магъа бакъмады.
Атанг кыйтар гюнню гѳзлеп турсам да,
Еллер туюл тереземни кѳакъмады.

Энни сенсен башы уллу агълюню,
Менсиз сагъа нечакъы да кыйындыр.
Оьтген сайын оьмюрюнгню гяр гюню
Юрегинге, балам, рагъму сыйындыр.

Намус - кыйрыят - эргишиде баш кыйлыкъ,
Осуз уйню татыву ёкъ ашыны.
Яшавунгда этме сюйсент яхшылыкъ,
Ярашдырма кѳара эки кѳаршыны.

Аллагъны гяр намазыны артындан
Алгъыш этдим сагъа дуа булан да.
Кѳеп затлар бар сыйы артыкъ алтындан
Сагъа деп мен кѳоюп гетген Кѳуръанда.

Питне салмакъ бек эрши зат санала,
Эришивлюк сама ёкъму халкъынгда?
Кѳара ерде ятгъанда да аналар
Ойлашабыз авлетлени гѳакъында...»

ДАВ ЙЫЛЛАНЫ ЯШЛАРЫ

Шагъар уйде отбаш алда олтуруп,
Гѳз кѳаратсам гѳк ялынлы отума,
Юрегимни юз кыйгъыдан толтуруп,
Ойлар мени элте ата юртума.

Шо ойларым мунг яшлыгъым бар якъны
Сюе гезме ошап турна кѳушлагъа.
Сюе олар мени яланаякълы
Дав йылланы яшларына кѳошмагъа.

Суратлана ошап пашман киногъа
Яшлыгъымны бек кѳагърулу кыйшлары.
Окопларда кѳемек этип анагъа
Ер кѳазгъанбыз дав йылланы яшлары.

Уллулагъа къошулуп яй ялавда,
Яллыкъ тапмай чалышгъанбыз оракъда.
«Бары да зат фронтгъа!» – деп тарлавда
Будай башлар жыйгъанбыз ай ярыкъда.

Ач кююнде биз ялагъан къувутдан
Тоймасакъ да, бир къоймадыкъ дарсланы.
Билим алмакъ деген уллу умутдан
Айырмадыкъ юрекдеги къастланы.

Ата юртда нече уйню къапусу
Азрейилге гезиксиз де сайланды.
Ачлыкъ йыкъгъан нече яшны акъ пусу
Ахырынчы акъ гёбюкге айланды.

Давдан сонг да – гъар гюн де, гъар жума да,
Ханкёпюрню алдына аз чапмадыкъ.
Онубуздан биревюбюз сама да
Сакъат санлы атабызны тапмадыкъ.

Давдан сонг да бизин азиз аналар
Къолгъа онча кёп тутмады элекни.
Етимлеге уллу савгъат саналар –
Бек аявлап гийдик майбёз гёлекни.

Минг аврувгъа ав торларын ташлагъан
Шо ачлыкъдан бугюнлеге гелгенбиз.
Яшыл отлар, биз шо йыллар ашагъан,
Дарман болуп къалмагъанын билгенбиз.

Къабу елдей къбургъадан уьфюрюп,
Йыллар бизин алып бара къартлыкъгъа.
Бажарсакъ да бу яшавда сав юрюп.
Бажармадыкъ юрек ачып шатлыкъгъа.

Бой тутмагъан чумаллардай бавдагъы
Кёплерибиз гечинип, биз къалгъанбыз.
Аталаны ою булан давдагъы
Лавлай туруп гъаран абат алгъанбыз.

Уллуну да – гиччини де къолунда
Не яхшыдыр тутма бугюн аш бары.
Тек, нетерсен, ахыратны ёлунда
Нече де кёп дав йылланы яшлары.

БЕЛГИЛИ АЛИМЛЕР ВА ЯЗЫВЧУЛАР МАГЪАММАТ-НАБИ ХАЛИЛОВНУ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУ ГЪАКЪЫНДА

Камил Ханмурзаев, филология илмуланы докторы, профессор: Магъаммат-Нуби Халиловну гъар къайсы чебер асары да къумукъ поэзияда гърмекли агъвалат болуп токътай. Ону уллу поэмалары да, гиччи шитьрулары да – мекенли, теренден ойлашылгъан къурулушу, оьзтөречели келпетлери, бай поэзия тили булангъы асарлар. Олар – къулакъгъа арыв чалынагъан, янгыз Магъаммат-Набини яратывчулугъуна хас, оьр чебер белгилер булан язылгъан поэзия макъамлар. Магъаммат-Набини чебер асарларында суратланагъан бары да агъвалатларда оьзю авторну тынышы сезиле, ону асарларыны агъымыны гъар не еринде де оьзю барлыгъы, гъар бир затгъа бакъгъан якъдагъы ону къараву гъис этиле. Шо саялы да охувчулар Магъаммат-Набини гъар къайсы чебер асарын да кѣп сююп къабул эте.

Абдул-Гъаким Гъажиев, филология илмуланы доктору, профессор: Аз сѣз булан кѣп маънаны берип бажармакъ пагъмуну, сѣзге усталыкъны, пасигъликни агъамиятлы бир белгиси болуп токътай. Мен Магъаммат-Наби Халиловну яратывчулугъуна тюшюнгенли, ол оьз принциплерине амин экенине мюкюр болгъанман. Ол – оьз хаты, шаирлик ругъу, дюньягъа къараву булангъы шаир. Тема, маъна, пикру якъдан алгъанда, Магъаммат-Набини гъар къайсы чебер асары да шаирни юрегинде эленген, «ойкъазанында» къайнап бишген ва бизин заманны ругъунда язылгъан сатырлар. Ону терен маъналы ва философиягъа кюрчюленген экиликлери халкъ арада айтывлагъа айланып барагъаны да, шаирдеги зор пагъмуну исбатлай.

Камал Абуков – филология илмуланы доктору, профессор, Дагъыстанны халкъ язывчусу: Магъаммат-Наби Халилов булан къумукъ адабиятыбызгъа эпсиз пагъмулу, алгъасамай, теренден ойлашып язагъан, уллу гележеги бар шаир гелди. Магъаммат-Набини бир шаирни де такрарламайгъан оьз хаты булангъы яратывчулугъу бар. Мен Магъаммат-Набини чебер китапларын охугъанда, ол гъар сѣзню, гъар сатырны уьстюнде нечик етдирикли, бек тындырыкълы ва чинк де назик гъислерин къоллап ишлейгенинден эпсиз рази къаламан. Ону «Бозигит» деген поэмасын айрокъда бек ушатдым. Безигитни спортда етишген уллу уьстюнлюклери бизин яшѣрюмлерибизге гъар заман да уьлгю болуп туражагъына инанаман. Йыракъгъа элтеген адабият ѣл булан барагъан къурдашым Магъаммат-Набиге: «Муратларынга етишме, Аллагъу-Таала кѣмек этсин!» – деп айтма сюемен.

Магъаммат Атабаев – Дагъыстанны халкъ шаири: Магъаммат-Наби Халилов – эдеп деген асил къылыкъгъа къуулукъ этип гелеген шаир. Ол уллу чеберлиги булангъы асарлар яратма бажарса да, мен олайман-булайман деп, тѣшюн чыгъарып, оьктем болуп, къычырып айланмай, яшавда, халкъ арада оьзюню эпсиз саламат тута, поэзияда буса, оьзюню охувчулары булан бир тенг болуп, гъакъ юрекден лакъыр этме сюе. Магъаммат-Наби поэзияда герти загъматчы йимик ишлей, мекенли ва мукъаятлы иш чыгъара, инг

бийик юлдузлагъа – охувчуланы юреклерине етише. Ону поэзиясы ерден атып чыгъагъан булакъ сувну йимик таза, юреклени къувандыра, адабиятны оёсювуне кёп къошум эте. Магъаммат-Наби Халилов адамлыгъы да, пагъмусу да барышгъан шаир.

Абдул-Къадыр Абдуллатипов – филология илмуланы доктору, профессор: Магъаммат-Наби Халилов гюнтувуш ойчуланы оълмеслик адабият адатларын – мердешлерин узата туруп, он мингден де артыкъ байтлар яратгъан. Байтлар аслу гъалда философияны принциплерине асасланып язылагъан жанр. Пагъмулу темир уста металны уьстюн зарбулап, арив оювлар этме бажарагъан да йимик, Магъаммат-Наби де гъар байтын, анадаш тилибизни бай хазнасындан алып, биринден-бири терен маъналы сёзлер ва лексика къураллар булан ясандырма бажаргъан. Магъаммат-Набини байтларыны арасында кёп сентенциялар да бар. Автор оларда гъакыл беремен, насигъат беремен деп айланмай, не къадар, эпсиз къужурлу ва терен маъналы мисаллар булан да, биревню де хатирин къалдырмайгъан масхара калималар булан да, охувчуну гёнгюн ачып къоя. Магъаммат-Набини бир-бир байтлары, Йырчы Къазакъны оълмеслик сатырлары йимик, гележекде айтылагъа айланажагъына бир де шеклик этмейбиз.

Агъмат Жачаев, Дагъыстанны халкъ шаири: Тил – юреки тилмачы деп негъакъ айтылмагъан. Магъаммат-Наби Халилов анасы берген акъ сют булан бирче къанына-жанына синген ана тилин айтма бир яхшы билегени, ону гъар къайсы чебер асарында да, гёрюнюп тура. Ол поэзияда сёзге къызгъанч, ойгъа чомарт болуп бажарагъаны да ону пагъмусуну оър даражасын исбатлай. Магъаммат-Наби баргъан сайын бузукълаша барагъан бизин яшавну ялсыз юреги булан гъис эте, шо гъакъда охувчулар булан пикирлеше, яшавну тюзлетме-онгдурма ёллар излей. Айтагъаным, Магъаммат-Наби бай ругъу булангъы шаир йимик, бизин заманны реалисти де дюр. Шо буса пагъмуну оър канзиси гъисаплана.

Нурмагъаммат Гъажиагъматов – филология илмуланы доктору, профессор: Магъаммат-Наби Халиловну рубайилери форма ва маъна ягъындан алгъанда, гюнтувуш адабиятны адатларына ва мердешлерине рас геле буса да, къумукъ адабиятгъа хас кюйде онгарылгъан. Рубайилени философия маънасы къумукъ халкъны тарихи, культурасы, авуз яратывчулугъу, фольклору, яшаву булан тыгъыс кюйде байлангъан. Магъаммат-Набини тилини байлыгъы, сатырларыны тизиливюндеги пасигълик, маънасыны теренлиги, гъар сёзню оьз еринде къолланыву къайсы охувчуну да тамаша эте. Ол синонимлени, аллитерацияланы, метафораланы, эпитетлени, архаизмлени ва башгъа лексика къуралланы уста кюйде къоллап, рубайилени маънасын бирден-бир гючлендирме бажаргъан. Шолай уллу пагъмусу булангъы Магъаммат-Наби Халиловгъа къумукъ философия лириканы устасы деп, ташдырып айтма болабыз.

Малик Гъюсейнов, филология илмуланы доктору: Магъаммат-Наби Халилов къумукъ охувчулагъа кёп санавдагъы поэзия асарлардан

жыйылгъан китаплары булан белгили буса да, артдагъы йылларда проза тармакъда да гъаракат этип ишлеме башлагъан. Ону хабарларын, новеллаларын, эсселерин «Ёлдаш» газетде, «Тангчолпан», «Къарчыгъа» журналларда охугъанда, язывчуда пасигъ тил де, терен ой да, генг англав да барына тюшюндюм. 2015-нчи йылда Магъаммат-Набини «Сали Сулейма» деген тарихи романы орус ва къумукъ тиллерде айрыча китаплар болуп чыкъгъанда, къумукъ адабиятгъа уллу гележеги булангъы язывчу къошулгъанына бир де шеклик этмедим. Шо эпоха асары учун Дагъыстан Республиканы Пачалыкъ савгъатына лайыкълы болгъан Магъаммат-Наби Халиловну гъакъ юрекден къутлайман ва гележекде де къумукъ ва дагъыстан охувчуланы къурчун къандырагъан проза асарлар яратар деп умут этемен.

Агъарагъым Солтанмуратов, филология илмуланы кандидаты, доцент: Магъаммат-Наби Халилов – оьзюню гъар чебер асарына, гъар сатырына, гъар сёзюне дегенлей уллу жаваплыкъ булан янашагъан шаир. Ол чебер асар яратагъанда оьзю гёрген, шагъат болгъан, оьзюню юрегинден оьтгерген агъвалатланы эпсиз уста кюйде къоллай. Шо буса – Магъаммат-Набини пагъмусуну зор уллу аламаты. Оьр даражалы, сюзюк сувдай таза, таъсирли асарларыны маънасын ва чеберлигин бирден-бир гючлендирмек учун, Магъаммат-Наби халкъ авуз яратывчулукъдан да илгъам алма бажара. Ол оьзю де ичделик ва къурулуш якъдан айтывларыбызгъа парх береген сатырланы аратма эпсиз уста. Магъаммат-Наби Халилов – бугюнгю анадаш адабиятыбызны янгылыкъ яратывчусу деп, ташдырып айтма боламан.

Абусуьпян Акамов, филология илмуланы доктору: Магъаммат-Наби Халилов къумукъ адабиятгъа Дагъыстан политехника институтну тамамлап, кёп йылланы узагъында производство идараларда загъмат тёкген сонг гелген. Ол, уллу рус язывчу Максим Горький де айтгъанлай, адабиятгъа, «Халкъ университетлерин» охупбитдирип гелген. Магъамма-Набинияратывчулугъунда анадаш халкъы булангъы тыгъыс байлавлукъ сезиле. Ол оьзюню чебер асарларында халкъны терен ва бай, тарихинден, авуз яратывчулугъундан (игит йырларындан, айтывларындан ва аталар сёзлеринден) уста кюйде пайдалана ва олагъа асаслана. Язывчу чебер келпетлер яратагъанда, къумукъ тилни бирден-бир байыкъдырагъан ошатывланы (эпитетлени), маънадашланы, тувра ва яшыртгъын тенглешидиривлени, тапшурмаланы (аллегорияланы), олицетворениелени, эжел сёзлени (архаизмлени) ва дагъы да шолай кёп чебер къуралланы тарыкълы ерде къоллап бажарагъанлыгъы, ону пагъмусуну оьр даражасын бирдагъы керен исбатлай.

ОТДАН, СУВДАН ОБТГЕН СЮЮВ

(Магъаммат-Наби Халиловну «Къысмагъны авур югю» деген романы гъакъында мени ойларым)

Магъаммат-Наби Халилов – 20-нчы юз йылны экинчи яртысында къумукъ адабиятны авлагъында гёрмекли асарлар язгъан ва гъали де язып турагъан язывчуларыбызны бириси. Артдагъы йигирма беш йылны ичинде ол къумукъ ва рус тиллерде «Жанлы кёпюр» (1993), «Яшавну гемесинде» (1999), «Мени дюнья» (2003), «Яшлар учун китапча» (2003), «Бозигит» (2005), «Узун сёзю къысгъасы» (2007), «Маслагъат» (2009), «Инамлыкъ» (2011), «Два берега» (2011), «Байтлар» (2019) деген китапларын охувчуларыны тергевюне берди.

Магъаммат-Набини оърде эсгерилген китаплары барысы да адабиятны поэзия тармагъында яратылгъан. Буса да, язывчу оъзюню пагъмусун янгыз поэзияда къоллап къоймай. Ол арт вакътилерде устьюню кюйде проза тармакъда да охувчуларыны тергевюн тартагъан асарларын язып, къумукъ адабиятгъа уллу къошум этген. Мекенлешдирип айтгъанда, ону тюрюлю-тюрюлю масъалалагъа багъышлангъан кёп санавдагъы новеллалары, эсселери, очеркleri, макъалалары республика газетлени ва журналланы бетлеринде чыгып тура. 2015-нчи йылда ону «Сали Сулейман» деген тарихи романы къумукъ ва рус тиллерде айрыча китаплар болуп басмадан чыкъды. Терен маъналы шо чебер китабы учун, М. Н. Халилов Дагъыстан Республиканы Пачалыкъ савгъатына ес болду.

Магъаммат-Наби Халиловну «Къысмагъны авур югю» деген янгы романы эки жагъилни арасындагъы уллу сюювге багъышлангъан. Романы он уъч бёлюгю бар. Гъар бёлюкге къоюлгъан атдан таба да онда нени гъакъында айтылажагъына тюшюнме боласан. Масала, «Яш башында уъч намус» деген биринчи бёлюкде баш игити Айланматны башына намуслар тюше. Намуслар тышдан гелмей, оланы яш башына Айланмат оъзю ала. Оъзю нечик намуслагъа егилме турагъанны да англап битмеген Айланматгъа директорну: **«Сав гюнлер авлакъда авур къол загъмат булан доланып, къавшалгъан кюйде ахшамлар дёрт-беш сагъат дарсларда билим алмакъ-тынч масъала тюгюл, уъстевюне тогъатартыв да. Сен, Айгъази йимик, эписиз авур уъч намусну кютме герек болажакъсан»** деген сёзлерине, гъали де яш буса да, Айланмат Айгъази йимик оъзю де шо уъч де намусну лап яхшы кютмеге хыялы барны айта ва директорну баракалласын ала. Автор бу ерде халкъ авуз яратывчулукъдагъы игитибизни эсгерттип, Айланматны ич яшаву бай ва намуслу экенлигин англама ёл ача.

Къумукъ адабиятыбызны оъсюв ёлун ахтарып къарасакъ, сюювге багъышлангъан кёп санавдагъы асарлар бар. Оланы совет девюрден алда ва совет девюрню баш йылларында яратылгъанларыны кёбюсю романтика къайдада язылгъан буса, Магъаммат-Наби Халиловну романы реализм ёлунда яратылгъан.

Ватаныбызны лап да къыйынлы заманларында тувгъан, юрт яшавну яхшы билеген Магъаммат-Наби оъзюню девюрюню игитини, Айланматны, келпетинден таба юртлу яшланы яшавгъа къаравун уста кюйде берген.

Толмагъан орта билимни шагъатнамасын алмагъа школаны директоруну кабинетине гирген Айланмат оъзюню йибермеге сюймейген огъар: **«Мен**

анамны аяйман. Ону гыакъында кѣп ойлашаман. Атам да давда кѣалып, авлетлери де ачлыкѣдан, гыар тюрю аврувлардан оыле туруп, анама мен де, эрдеги кыызардашым да тюгюл кѣалмагъанбыз. Мени оысдюремен, тарбиялайман деп, анам колхозда авур ишлерде ишлей туруп, ярты-ярым болуп тура. Ондан кѣайры да, даву йылларында: «Бары да зат фронтгъа!» – деп, гечеси-гюнюн 4 бир этип ишлей туруп, душмангъа кѣаршы кѣыишда да сенгерлер кѣаза туруп, савлугъун тас этген. Артдагъы вакътиде юреги кѣп авруйгъангъа ишге чыкма да болмай. Мен анамны уйде сакълап, оыжум ишлеме сюемен», – деген сѣзлери булан даву йылларындагъы ва давдан сонгъу юрт яшавну, юртлу яшланы шо замангъы кѣыйынлы яшавун Айланматны гыакъ юрекден айтгъан сѣзлери булан бере.

Асарны баш игитлерини арасындагъы герти, гыалал кѣурдашлыкъ бара-бара уллу сюювге айланажагъын, айланасындагъылар, авул ханшулар: «Гѣейлер, булар эгизлер йимик бири-биринден айрылмай хари, арты не болур экен?» – деген масхара-герти булан сѣйлеп турагъан риторика сорау оланы кѣурдашлыкъы сюювге ѳл берегенлигине шагъатлыкъ эте. Авлакѣда ишлейгенлени: «Билсе де, бириси де бир артыкъ сѣз айтмай, не кѣадар эки де жагъилни сыкъ аралыкъларын бирден-бир беклешидирме кѣаст этелер» деген сѣзлери юртлу жагъиллерде герти сюювге нечик абур этегенлигин ачыкъ эте. Романны баш игити янгыз сѣз берип кѣоймай, берген сѣзюнде де табыла. Охувун да, тогъатартывун да, оыр даражада юрютуп, алдагъы гюнлерде кочапланы республика ярышларында ортакъчылыкъ этип, экинчи ерни алып кѣайтгъанлыкъы да Айланмат башына тюшген намусланы Айгъазидей кютуп турагъанлыкъына шагъатлыкъ эте.

Магъаммат-Наби игитлерини келпетлерин ача туруп, юрт яшавну суратлагъандан кѣайры да, уълкебизни алгъа абат алагъанын да бир нече жумла булан охувчугъа англата:

«Ол (Айланмат), тюнегюн ахшам газетлерден охугъан, радиодан ишитген янгы хабарланы ѳлдашларына айттып, яшѳрюмлерден кѣайрыланы да тамашагъа кѣалдырды. «Ариш», «иерчен» деген сѣзлернени англатагъанны билмейген бир-бир колхозчулар Айланматны билдиривлерине авузун ачып тынглагъан эди».

Романда автор намуслу, ягълы юртлуларыны яшавун, кѣурч ишлерин, кѣайратлы ишинден сонгъу ял алагъан кююн де суратлай туруп, намусун да, ягын да тас этип ичкиге берилген Хидирбекни келпетин де эпсиз уста кюйде ярата ва суратлай:

Тер тѳгюп ишлейгенлеге бир сама да кѳмек этмейген, бир педире картопну сама да тѳбеге тѳкмейген; инсансыз кес, уялма да уялмай; Хидирбек, такъмакъ йыр айтаман деп, эриши, эдепсиз ва пасат затланы мырыллай; Хидирбекни багъыр йимик зангырагъан башындан тюнегюнгу хумарлыкъ толу кюйде тайып битмеген; ва Хидирбекни бир токътавсуз: «Кѣарап тур, Айланмат, мен сагъа не этежекмен», – деп ичинден контурланагъаны да, ол оыжум ким экенин билмейгенин, оыжуню айыбын бирдокъ да англамайгъанын, сонг да, Айланматгъа бакъгъан якъдан намартлыкъ этежегин англата.

Гетген асруну 50-нчи йыллардагъы законланы кѣаттылыкъын, автор бир гиччи, тек инсанны яшавун бютюнлей алышдырып, бузуп кѣойма да болагъан мисаллар булан аян эте. Гюнню узагъында ишлеген колхозчуланы тергеме

чыкыгъан комиссияны членлери оланы педирелерин тергегенден кыйры да, кыркыараларын да тергейгенлиги, тунтегенлеги, тапканын мизанлагъа салып тартагъанлыгъы, Айланматны анасы гечингенде колхозну председателини тилевюн кыбул этмегенлиги, прокурор статьяланы кыатынандан да кеп сюегенлиги, паланны беркюн алып гел десе, ону башын гесип алып барма гызырлиги романны игитлерини келпетлеринден таба аян эте.

Чопалавну суддагъы сейлеву булан автор дав башлангъанда жагыллени давдагъы кыочкакълыкъларын айта б туруп, судну прокуроруну осаллыгъын суратлай ва **«Амма бизин ата-бабаларыбыздан кыалгъан рагъмулукъ, адамлыкъ, инсанлыкъ деген яхшы адатлар бар»**, – деп, халкыбызны адилли хасиятларын бетсиз прокурорну эсине сала.

Прокурорну арзасына гере жыйылгъан бюродагъылар, райкомну секретары сокъур кюйде, Чопалавну ишден тайдырмакъ деген таклифин тавушгъа салгъанда, секретардан кыйры бирев де кыол гертермегенлигин суратлап, автор охувчуларына партияны членлерини арасында намуслу, адамлыгъындан чыкымагъанлар да болгъанлыгъын англата.

Магъаммат-Наби Халилов игити Айланматны тегиш башланмагъан кыысматын герсетмек муратда ону яшавун гыар-бир яндан: охувда да, авлакъ ишлерде де, дос кыардашына бакыгъан сюювде де, тогыатартывну вакытисинде де, Рабиятгъа бакыгъан кыурдашлыгъында да, сонггы сююв елунда да, гыатта, туснакыгъа тюшгенде де адамлыгъын, инсанлыгъын тас этмей, елдашларына кемек этегенин де, оланы баракалласын алагъанын да суратлай.

Автор яшавдагъы тюзсюзлюклени Айланмат йимик бир гюнагъсыз ятапгъа тюшген Баширни лакырындан таба да суратлай:

«Башир ятивунда айланып, хырындан ятды ва кыырдагъы бир зат да герюнмейген тунукъ шиши терезеге кеп заман тикленип кыарап турду. Сонг ол: «Билемисен, Айланмат, биревлеге шавлалы ярыкъ береген таза ва сююзюк терезе шишаланы бизин йимиклер учун иш этип сырлап, гюнгюрт ярыкъ береген кюйде этген. Яшавда да шолай. Бырынгы заманлардан берли кыйсы кыанун да жамиятгъа хожайынлыкъ этген тайпаланы онгайына – пайдасына язылып гелген. Гыалиден нечесе минг йыллар алда уллу философ Платон да айтгъанлай: «Кыолунда гыакимлиги барлардан кыйры, башгъаланы бу дюньяда бир затгъа да ихтияры екъ». Бугюн бизин пачалыкыда да шолай. Сен партияны члени туююл бусанг, яда уллу аркыа таявунг болмаса, законлар ва статьялар сени такъсырламакъ учун гече-гюн артынгдан гыызарлап юрюп туражакъ. Мени такъсырлав ишим де шолай болду... Мени шолар туснакъ этген куюню эсге алгъан сайын, кыазанлангъан юрегим юз ярылма аз кыала».

Автор игити Айланматны гиччи Ватанын кеп сюегенлигин ону ятапдагъы ойларындан таба да бере. Ойлар Айланматны гене йыракъ Уллуентге алып гете. Ятапдан алдагъы паракат яшаву Айланматны ойларындан кинода йимик оыте.

Магъаммат-Наби туснакыдагъы гыалны, ондагъыланы талигъын асарны кеп белюклеринде суратлай, артда да «Туснакъ – петер уый туююл» деген белюкде Василийны: **«Туснакъ адамны тюз елгъа сала деген токыташдырыв – бош хабар. Мунда гыар абатда туснакыны пагонлу адамлары да, гыатта, туснакычылар да сени ягъы сынгъан, янчылгъан накыргъа айландырма кыарай. Айланмат, туснакъ – уллу сорав ишарасы булангъы ябыкъ ожакъ. Биз мунда гыар-не,**

къайсы гьалгъа да гъазир турма гереkbиз», – деген бир нече жувабы булан гъасилин чыгъара. Айрокъда, Васяны туснакъгъа бир айыпсыз тюшген Уллу Ватан даву вакътисинде уллу къоччакълыкълар гёрсетген, капитан чындагъы, кёп оърденлери, медаллары булангъы Иванычны гъакъындагъы хабары да, **«Шолай адам туснакъда неге ята?»** деген риторика сорау да охувчугъа заманны, шо девюрню, туснакъ яшавну толу англамагъа имканлыкъ бере.

«Туснакъда тогъатартыв» деген бёлюкде автор баш игити Айланматны келпетин яратывда, тенгледирив къайданы къоллап, тогъатартывда ортакъчылыкъ этеген, тек къолайсыз хасиятлары, ерсиз оъктемлиги булангъы, тапшурмалы къоркъувлар бермеге къарайгъан Тарасны туснакъдагъы 8 яшавун суратлав булан бере. Асарны эки де игити бютюнлей башгъа-башгъа адамлар. Тогъатартыв ярышларда устьюнлюк алгъан Айланмат оъзюне утдургъан чегелешни къолун ала туруп: **«Сен эпсиз ягълы ва гъаракатчы кочапсан. Мен сагъа жележек тогъатартывларда уллу устьюнлюклер ёрайман»** деген сёзлеринден сонг, ону этген рагъмулу ишине туснакъбашчы рази болуп, гъатта, харс уруп йибергенни, Тарас булангъы ябушувда да устьюнлюк алгъан Айланмат огъар къолун узатгъанда къолун алмай, бир затлар мырыллай туруп гетгенни айтып, автор эки кочапны ич келпетин бере.

Алгъан устьюнлюгю Айланматгъа авур загъматдан азатланма имканлыкъ бере, тек ол шону гери ура, оъзю йимик туснакъчыланы арасында ишлеме сюегенин айтып, айланасындагъылары дагъы да абурун къазана.

Романны тогъузунчу бёлюгюнде Магъаммат-Наби Уллугентни загъматчы халкъы нечик ял алагъанны, Уллу Устьюнлюкню Пюнюн нечик къаршылайгъанны айта туруп, байрам митинге, парадгъа жыйылгъанланы къолундагъы суратланы арасында И.В. Сталинни сураты ёкъну, шону да СССР-ни баш гъакими Хрущев яратмагъанны **«Сайки, масала, Уллу Устьюнлюкде ону пайы ёкъ»** деген бир иришхат жумла булан айтып, совет халкъны оюн бермеге бажаргъан. Автор бизин юртларда Устьюнлюкню байрамы ат ярышлар булан битегенлигин, шо ярышлар халкъны уллу сююнчю экенни, гъар юртну дегенлей, ярышлагъа онгарылгъан атлары болагъанны, ат ярышлар башлангъанда къарама гелгенлени арасындагъы гъалны, атлар тумарлангъан кюйню, онда уллулар яшлар болуп, яшлар уллулар болуп къалагъанны, къаравчуланы арасында къайсы ат озажакълыгъына эришив юрюлегенни къужурлу кюйде хабарлай.

Юрт яшавну яхшы англайгъан, дос-къардашланы арасындагъы масъалаланы нечик чечме гереkни, миллетибизни адатларын, мердешлерин яхшы билеген Магъаммат-Наби романны игити Рабиятны Завур булангъы масъалаласын да тынч чечеген ёлну таба.

Къайпанмайгъан Завургъа: **«Законну алдында жавап бермесенг де, Рабиятны адамларыны алдында нечик жавап бережексен»,** – деп Назир оъзюню бетине урма къарагъан Завурну узатылгъан къолун артгъа буруп, сартына айландырып, эргиши сёзюн бермекни талап эте ва Рабиятны ягъына дагъы бармажакълыгъына Завурдан сёз ала.

Айланмат булангъа ёлугъувгъа бармагъа онгарылгъан Аяханым йыракъ ёлгъа янгыз бармагъа къоркъагъанлыгъын айтгъанда огъар ёлдаш болма рази болгъан Рабиятгъа анасы шогъар атасы рази болмажакъны айтгъанда: **«Сиз де мени якъласагъыз яда магъа къаршы сёйлемесегиз, мен абимни**

разилигин алма кѡаст этежекмен», – дей. Бу ерде де автор бизин адатлагъа кѡыйышмайгъан гъалдан чыкѡмагъа, адамлар да айып этмес йимик ёл таба. Баш игити Рабиятгъа атасына декабристлени гъакъында, сонг да Айланмат да гъакимлик сюреген партияны сиясатыны кѡурбаны экенни айтдырып, атасыны разилигин алмагъа ёл тапдыра.

«Эркинликни уьч гюню» деген бёлюкде де Айратны: «Сиз гёрюшювню шо уьч гюнюн бизин ожагъыбызда оьтгереежексиз» деген билдириwюне, Аяханым тамаша болуп, «Олай яратамы?» деген соравуна – Айланмат учун ярата. Ону туснакѡда эпсиз уллу абур бар. Туснакѡны гъакимлери ондан эпсиз рази. Прораб гъисапда мен де разимен. Эпсиз жагъ ва гъакѡыллы улан. Олай туснакѡчыны биринчилей гёремен», – деген Айратны Айланматгъа берген багъасы булан автор баш игитини асарны биринчи сатырларындан ача гелеген келпетин толумлашдыра, беклешдире.

Дюнъяда яшайгъан халкъланы арасында тюрк кѡавумлар кѡонакѡгъа, кѡонакѡлыкѡгъа айрыча абур, сый булан янашагъанлыкѡы булан белгили.

Магъаммат-Наби Халилов да романында Айланмат булан ёлугъувгъа барагъанланы башгъыртлагъа кѡонакѡлыкѡгъа тюшюре. Шо агълуден таба тюрк кѡавумлар кѡонакѡгъа нечик янашагъанны да, адатларын да, мердешлерин де гёрсете.

Башгъа тюрк миллетлер йимик, башгъыртлар да аслу гъалда ахшамгъы ашны савлай агълу булан жыйылып ашама суюе. Башгъыртлар: *«Арив лакъыр булан ашалгъан арив аш кѡаркѡарагъа арив синге», – деп масхара эте бола. Шо масхарада аз буса да гертини пайы бар. Сонг да олар: «Аш тепсини артында этилген лакъыр эпсиз кѡысгъа, эпсиз гъакѡыллы ва эпсиз маѡналы болма гереке», – деп бувара.*

Ахшамгъы ашны вакътисинде этилген лакъырында бишбармакѡны тарихин де, кѡумукълар Дагъыстанда лап да айтылгъан аш усталар гъисапланагъанны да, башгъыртларда Абусупьянны атын пайхаммарныкин йимик чакъ-чакъда уллу гъюрмет булан эсерегенни де, шо замангъы сиясат гъаллар белгили адамларыбызны кѡойгъан буса, бугюнге ерли оланы бусурман халкѡгъа дагъы да нечакѡы пайдасы тиежеклигини гъакъындагъы пайдалы лакъыры булан автор башгъыртланы оьрде эсгерилген айтыву тюз экенлигин токтаташдыра. Уьстевюне, кѡонакѡлагъа гъазирленген уьйлени суратлап, кѡумукъларда йимик башгъыртлар да кѡонакѡлагъа уллу абур этегенин аян эте.

Ватанындан кёп йыракъда эки де суюгенни, Айланматны да, Рабиятны да, айрыча ёлугъуву табиятта, Айратланы бавунда, бола. Табиятны айрыча ативлюгюн гъисэтген Рабиятны: *«Чакъ салкѡын бусада, табиятны гёрюнюшю не аривдюр» деген сёзлерине, Айланмат бу ерлерде 11 яшайгъанлы бир йыл бола буса да: «Мен де бу гёзелликге биринчилей кѡарайман», – деп, оьзюню туснакъ яшавунда, кѡырыйында суюгени де ёкѡда табиятны ативлюгюнде гъайы болмагъанны англата.*

Кѡысгъа ёлугъувда Рабиятны юреги неге парахат туюлюн англагъан Айланмат шо гъакъда Айрат булан кѡысгъа лакъыр эте. Автор бу ерде де эки де суюгенни бир этмеге ёл таба. Эки де суюгенге шарият ёлунда гебин кѡыйылып, юреклери хыйлы парахат болгъан Айланмат да, Рабият да Айратланы бавунда гезей туруп, бавну бир гесегинде оьсеген ябушгъан, гоган, жие тереклени гёрюп, Гюнтиймесге экскурсиягъа баргъан кююн эсине алалар.

Автор бу ерде де Ватанындан арекге чыкыгъанлар ону унутмайгъанын, гъар заманда да юрекде сакълайгъанын оъзюню игитлерини лакъырындан таба бере.

Эркинликни уъч гюню гёз юмуп гёз ачгъынча тез гетгенине кыйыналагъан Рабиятгъа Айланмат оъзлеге савгъат этген шо уъч гюню учун да кыйсматына баракалла берегенни айта. Рабиятны оъзлени кыйсма бирдагъы керен къачан ёлукъдурар экен деген соровуна: **«Шо Аллагъу Тааладан гъасил болажакъ»**, – деп, Рабиятны тамашагъа къалдыра. Автор бу ерде де туснакъ Айланматны бузмагъанын, яшавгъа дагъыдан да теренден къарайгъан этгенин гертилей.

Романда автор эр-къатынны ахырынчы савболлашывун созмай, охувчусун да терен ойгъа салагъан бир нече жумла булан битдире:

«Уйде Айланмат да, Рабият да къалды. Рабиятны юзю эпсиз пашман эди. Ону къара гёзлерин гёзъяш янгъан. Ону талчыгъып ишлейген юреги тёшюн тешип къыркъа чыкъма алгъасайгъанда йимик. Айланмат Рабиятны кыйсып кючакълады, Рабиятны гёзъяшлары энглеринден акъма 12 баишлады. Айланмат Рабиятны бир нече керен оьпю, сонг къолъявлугъун чыгъарып, ону гёзъяшларын сибирди.

Бу – сёзсюз-калимасыз савболлашыв. Мунда сёйлемекни маънасы ёкъ эди. Мунда сёзлени орнунда гёзлени къараву бары затны англата. Рабият Айланматны тёшюнден айрылма сюймей эди».

Романны «Туснакъчы кёмек тилей» деген бёлюгюнде де Айланмат, туснакъ яшавну кыйынлыгъына къарамайлы, оъзю эркинликде яшайгъанда йимик, бирлер хатирин къалдыргъанлагъа кёмек эте юрюй. Айланматгъа туснакъда гъар ким оъзюню гъайын этме герекни айтса да, ялбарып тилесе де, оъзюню Уллугентде кыйыны бар адамгъа кёмек этме герекни уйретгенни айта. Фитилни хорлайгъан Тарас булан болгъан тутушуву Айланматны он беш гюнге карцерге салдыра, ахырда да балагъгъа тарыта.

Магъаммат-Наби Рабиятны кагъызы булан, Айланмат да гъис этгенлей, айры сююв поэма язгъанда йимик. Рабиятны алты-етти бетге язылгъан таъсирли кагъызындан таба Айланмат уягълюсюню оъзюн гёрюп гетгенден сонггъу яшавуну гъакъында бары да затны биле. Лап да аслусу – **«Мен яшгъа токътагъанман»** деген уъч де сигърулу сёзлер Айланматгъа бек таъсирли тие. Айланмат, ата болажакъман, ата! – деп кёп керен такрарлай. Оъзюню туснакъгъа тюшгенлигине себепчи болгъан Хидирбекни шо беш кило картопну оъзю салгъанны айтгъанына да, шо намарт иш саялы оъзюнден гечмекни тилегенине де онча тергев бермей де къоя.

Романны «Оъч алып» деген бёлюгюнде автор Уллу Уралны Европагъа бакъгъан этегендеги орманлыкъларда партияны къарары булан уллу гъужум этилинип турагъанны, мунда кёп санавда къыржанлар яшайгъанны айта туруп, экология масъаланы да гётере. Адамланы бирлери табиятны 13 якълай буса, бирлери янгыз оъзюню пайдасына ойлашып, ону сакъламакъда бир аварасы да ёкъну айта. Шоланы бирлери – еринде яшайгъанлары, бирлери де – мунда агъач гесме гелгенлер. Шоланы бириси – Тарас. Айланмат мунда да оъзюню табиятгъа янашывун гёрсете. Къапгъунгъа тюшген къыр эчкини сойма айланагъан Тарасны къолундагъы бычакъны алып, бир якъгъа ташлай.

Туснакъчылар ишин тамамлап, машинлеге мингенде де Айланмат бир мюгылет артына, орманлыкъгъа къарап тургъанлыгъын, машинде олтургъанда

да токътавсуз орманлыкъгъа къарайгъанлыгъын, табиатны нечик сюегенлигин гёрсетип, автор охувчусуна ону гёзеллигин сакълама гереклигин эсине сала.

Рабиятдан гелген кагъыздан сонг гёнгю шайлы ачылып, Васядан чыр усталыкъны сырларын уйренип, онгача ишлеме башлагъан, Уллугентдеги алаша уйлерин бузуп, эки къат этип ишлеме сюеген, хыяллар къурагъан Айланматгъа къаравуланмагъан чапгъын хапарсыздан башлана. Ахырынчы керпични пахла булан чыргъа салып, цехни къапуларына багъып юрюген Айланматны алдына эки уьюрю де булан Тарас чыгъа ва оьзюню нас хыялын яшавгъа чыгъара. Оьзюню янында эретурагъан Айланмат ёкъгъа ичибушгъан Вася, Айратны да алып излеме бара ва кимни де титиретер йимик гъалгъа къаршы болалар. Эси ёкъ Айланматны туснакъны санчастьна етишдире. Врач Айланматны гъалы къыйынлы экенни англата. Туснакъбашчы Строганов алдындагъы гюн оьзюню атына Дагъыстанны прокуратурасындан кагъыз гелгенни ва Айланматны ишине янгыдан къаралажакъны, бир нече айдан туснакъдан азат этилме болагъанны айта. Айланматгъа вагъшилик этген уьч де адамны намарт иши токъташдырыла, тек арадан эки гюн гетип, Айланмат гечине.

Автор игити Айланматны ахырынчы ёлгъа салагъан Айратны инсанлыкъ хасиятларын суратлай. Ол аявлу къурдашын бусурман адатлагъа гёре этилме герек бары да къуллукъланы кютегенни, сюекни ёлда уьч гече – уьч гюн къалып «Урал» машин булан Уллугентге элтгенни, буланы геливюн къаравуллап орамда жыйылгъан кёп халкъ абзаргъа гирип, тазиятда эретургъанны суратлай.

М.-Н. Халилов мунда да шолай гезиклерде бизин халкъда дос-къардашыны, айрокъда, къатынгишилени арасында юрюлеген ясны кимни де титиретер кюйде бере. Аччы хабарны эшитген Рабият уьч гече-гюн йылап тургъанны, ону гюл ачып турагъан бети бирден соругъуп къалгъанны, къурдашы Равзанат гюнде бир нече керен гелип, ону къайгъысын йымышатма къарайгъанны, нечакъы талчыкълы гъалда да ругъдан тюшмеген къоччакъ къызланы гъакъында мисаллар гелтиргенни, Аллагъу-Тааланы къадарына къаршы чыкъма, асси болма ярамайгъанны айтып, маслагъат этегенни суратлап, шолай гезиклерде ювукъ адамлары уллу къыйын гелген адамларыны юрегин басылтамагъа къасткъылагъанны гёрсете.

Автор Айланматны гёмегенде, чакъны бузукълугъуна да къарамайлы, жыйылгъан эргишилени кёплюгюн айтып, баш игитини юртну халкъыны арасында нечик уллу абуру балгъанны ачыкъ эте.

Романны «Яшав узатыла» деген ахырынчы бёлюгюнде къышны узагъында къар басып тургъан Уллугентни топурагъындан къар тайып, табиат жанлангъанны суратлай туруп, язбаш узакъ заман тёшекде ятгъан адамланы кёбюсюн къабул этмейгенни, Хидирбек булан да шолай балгъанны, Айланматны ишине бирдагъы да къаралып, онубирдокъ да айыбы болмагъанны токъташдырагъаны айтыла.

«Язбаш булан юртгъа бирдагъы бир сююнч хабар айыла – Рабият улан таба. Огъар Айланмат деп ат къоялар... «Яшав узатыла» деп автор Худайыбыз къыйынлыкълардан сонг парахатлыкъ да, тынчылыкъ да берегенни англата.

Мен Магъаммат-Наби Халиловну «Къысмагъны авур югю» деген романын охуп, ону уьстюнде ишлеме башлагъанда роман гертиликни мердешлерине гёре яратылгъан асар деген ойгъа тюшдюм. Шолай ойгъа тюшмекликни себеби де романда бизин халкъны яшавунда, мекенлешидирип айтгъанда. Тёбен

Къазанышда болгъан агъвалатгъа асасланып, кюрчюленип язгъан деген ой да, сонг да, романны гъар бёлюгюнде дегенлей, бары юрюлеген агъвалатлар бир юртну, Тёбен Къазанышны, адамлары, топурагъы булан байлавлу экенге.

Романда Тёбен Къазанышны школасында кёп йыллар ишлеген Ибрагъим Хамаевични, Анвар Гамитовични, Магъамматрасул Зайнютдиновични, Ленин Ордени кавалери Бекеева Бийкени, кёп йылланы узагъында къумукъ радиоберилишлени юрютген Галина Бекболатованы, бары бусурман халкъгъа белгили Абусупьян Акаевни, тутушуп ябушувну беш керен дюнъяны чемпиону болгъан Али Алиевни, качапланы да кочабы Сали Сулейманны, Къазанышдагъы азарханада ишлеген врач Шамсутдин Акаевични, Бетавулда яшагъан белгили алим Билал Алибековну атлары эсгерилгенден къайры да, романдагъы агъвалатланы кёбюсю Къазанышны авлакъ ерлери: Камайда, Байтерекде, Карантайда, Гюнттиймесде оьте.

Романда гертиликни мердешлерине, тарих асарлагъа хас кёп санавда эгилгенген, бугюнлерде къумукъ халкъыбыз къолламайгъан сёзлер бар. Масала: **барлав** – туснакъчылары атларын охув, **белге** – хас документ, **борбалар** – жымчыкъ этлер, **гергилер** – тикме тигивде къолланагъан алат, **гъаваландырма** – уйге гъава гийирмек учун къолланагъан тамдагъы оюлма, **еркюре** – глобус, **маирана** – кружка, **оьнерме** – посылка, **саватсыз** – билимсиз адам, **азархана** – больница, **чырмалав** – кагъыз гесекге тамакю тёгюлюп этилинеген папурус, **сиясат** – политика, **ярдымчы** – помощник, **сиягъ** – список, **оьмюрбаян** – биография...

Романны игити Сагъадулла эсгеренген кюьде оьзю айтагъан бетавуллу алим Алибеков Билалны китапханасындагъы къолгъазывларыны арасындан чыкъгъан, оьзюде «Къазбекни йыры» деп бериле. Сонг да романны баш игити Айланмат гечингенде ону биргине-бир къызардашы даимге гетген эркъардашына сарнап йылайгъан ваягъ да, шо девюрлерде уьлкебизде болгъан бир-бир агъвалатланы суратлав да асарны тарихи яны да барына шагъатлыкъ эте.

Авуз тилде де, чебер адабиятда да айтывланы, аталар сёзлени ва башгъа чебер алааматланы къоллав тилибизни де, чебер адабиятны да бай этегенлиги кимге де белгили. М.-Н. Халиловну романы шолардан бай. Мисаллар: «**Тавакалыкъ этмеген тав башына оьрленмес**», «**Къастлыкъ къала туругъузар**», «**Иш къылычы иштагълыкъ**», «**Гъисаплы дослар айрылмас**», «**Этме билген эбин табар**», «**Масхара чанчылса да, къан чыгъармас**», «**Такъмакъ сёзлер тас болмай**», «**Яман хабар ял тапмас**», «**Къысмагъ сагъа гёре болмаса, сен къысмагъа гёре бол**», «**Къол къолну жувар**», «**Янгызгъа ян табылмас**», «**Чалтлыкъ ишни чартлатар**», «**Эл налат берсе, терек де авар**», «**Батырлыкъ – элге, байлыкъ – елге къалар**» (башгъырт айтыв), «**Эдепсиз адамдан эдепли ит къолай**», «**Яманлыкъны уьстюн заман ачар**», «**Башына тюшсе, башмакъчы болар**»...

Бирикген сёз тагъымлар да авуз сёзге де, адабият асаргъа да айрыча ренк бере. Мисаллар: **къысматына къара мюгъюр салгъан, от сёндюрме барагъандай алгъасап, ишни белин 17 сындырды, къайратлы загъмат, эргиши сёзюн берди, къуллугъуна къурулуп турагъан улан, ачуву тамагъына тыгъылды, къуйрукъгъа май сюртгендей, юрек бавуру гюе, паланны бёркюн алыш гел десе, ону башын гесип алып гелеген тайпадан, сююнмекден ер тапмай, авзун тыкъмакъ учун...**

Эпитетлер. Мисаллар: *хола-хола жымчыкъ этлери, аччы тютюн, атив накъышлы черчевелер, илиякълы иржайыв, тюрлю оювлу арбабаш, хатирсиз адам, жагъ уланлар, зек тавуш, жигерли, къуймур гёзлери, тегенекли тел...*

Метафоралар ва метонимиялар. Мисаллар: *Къайнар къан ташып турагъан, къавгъалы къуш уягъа ошан къалды, юрегин къыйнап турагъан уллу къайгъылары, суратдан уйню агълюсю къарагъан, туснакъны биринчи толкъунундан оьтдю, юрегин ачып сёйледиди, гече сынган заман, пайпелеклер эки де къызны юреклерин къытыкълады, юхусу къачып...*

Тувра тенгешдиривлер. Мисаллар:

Эгизлер йимик бир-биринден айрылмай, гъар картон бир хазнагъа ошай, картонлар бир уллу агълюню яшлары йимик, бир-бирине сыйынып къалгъан, жибижей йимик гюйдюреген жаван, йилик гемиреген ит йимик, агъусун сепме гъазирленген йылан йимик тикленип, гюлю парх ачылгъан гюл терекге ошай, окъдай болуп айлана, къуш базаргъа ошайгъан уй, гюргюр йимик шишип-гёбюп олтургъан, къуймур къумукъ къызлар йимик оьсюп гелеген...

Яшыртгъын тенгешдиривлер. Мисаллар: *Сёйлевюню харшын теренден салма башлады, инживлю гечелени гюнлени къамавундан сонг ахырда да къутулгъан есирлени шат алааматлары...*

Лирикалы тайышывлар. Мисаллар:

Огъ, яшёрюмлер, яшёрюмлер! Сизин къолларда от ойнатар гюнёр де, ишни чартлатар чалтлыкъ да бар! 18 Дюнъядагъы бары да байлыкъ загъматны емишлери буса, сиз яшавну инг гёзел ва гючлю яратывчуларысыз!

Огъ, ятап ёл, сен мени баш игитимни къуп-къуру ойлашып турма борчлу этесен! Сен нече де инживлю сапар экенсен! Болат бугъанг гече-гюн талмай алгъа юрюп тура буса да, сени ахыр мезгилинг ёкъму?! Етти гече-гюнню узагъында ятыгда айлана туруп, Айланматны сан-саны авруй чу, эпсиз авур гъавагъа ва сасыкъ ийисге тунчугъа туруп, ону чыдамлыгъы битген чи!..

Масхара, герти суратлавлар. Мисаллар:

Ол гъар йыл гюзде картон жыймакъ учун тал чубукъдан къол четенлер эшип бергенден къайры да, атив къумукъ кюйлер согъуп, ювукъ арадагъы аювланы, къабанланы, бёрюлени, къоянланы – бары да къыржанланы тувра оьзюню алдына жыйып къоя.

– Гъуя, бёрюлер къоянланы ашан къоймаймы? – деп къатынлардан бириси тамаша болду.

– Къоймай, Умар агъав къомуз согъагъанда, бары да къыржанлар хошланып, оьзлер кимлер экенин унутуп къала, – деп, Айланмат герти айтагъан йимик, бир де иржаймай жаван берди.

(Муну арты булан асарда уллугенлилени де, гиччигентлилени де арасындагъы масхара – иланкъылар булан «атышыву» бериле).

Риторика суаллар ва чакъырывлар. Мисаллар:

Мен оьзюмню намусума нечик жаван берер эдим? Урушбат булан азат болгъан мен, охувчуларымны алдында эретуруп, олагъа не гъакъыл, не тарбия берер эдим?

Ятывум негер ошай? Адамны лап учуз ери туснакъ буса ярай?

Эпсиз илиякълы ва гъакъыллы адам туснакъда неге ята экен?

Магьаммат-Наби Халиловну асарында оьз еринде кьоллангъан табиатны суратлавлар да бар. Олар романны ичделигин англама кѣмек эте, игитлерини келпетлерин яратывгъа да кьошум эте:

Танг ингилигин сюртме башлагъанда, бирини артындан бириси уянын, колхозчулар ишине гиришди. Булутсуз ачыкъ кѣкню уфугъундан гелеген Гюнеш йылы шавлалары булан колхозчуланы бетлерин сыйпама башлады.

Кѣкге гѣтерилип гелеген Гюнеш, тавну алаша булутун ва салкъын гъавасын кьува туруп, шайлы исив берме башлады. Хотгъалгъан топуракъдан азыкъ тапма алгъасайгъан жымчыкълар, кьаргъалар: «Гьы, колхозчулар, ишни кьачан башлайсыз?» – деп айтма сюегендей, бирлери кѣкден, бирлери ерден къара къавгъа салып кьычыра.

М.-Н. Халиловну романындагъы сѣзлердеги гертилик, халкъ тилине юукълукъ алгъан темасын чечегендеги теренликни сезме кѣмек эте. Романдагъы сѣз тагъымлар, чебер аламатлар кьоллангъан кюю халкъ тилине юукъ, кѣп санавдагъы айтывлар, аталар сѣзлери, бирикген сѣз тагъымлар, тенгleshдиривлер, эстиленген сѣзлени янгыртылгъан кюйлери, авуз тилдеги диалект сѣзлени де кьоллайгъанлыгъы автор асарына салгъан ойну чечмеге ъл берген.

Автор тарихи сѣзлени кьоллап, охувчуну агъвалатлар юрюлеген заманны гьис этмеге имканлыкъ берген. Юрт яшавну суратлай туруп, ону гьар дынкъын, гьар тынышын оьз юрегинден оьтгерегенде йимик суратлама бажаргъан. Оьзюню яшав гъакъдагъы ойларын игитлерини келпетлеринден таба берген.

Магьаммат-Наби Халилов оьзюню «Къысमतны авур югю» деген романы булан охувчусуна бирдагъы да чебер 20 адабиятны проза къайдасында да гѣрмекли асарлар яратмагъа бажарагъанлыгъын исбат этди.

Бизин ата-бабаларыбыз эпсиз асырап кьоллагъан эдеп, къылыкъ ва тарбия деген сѣзлер-англавлар бугюн оьзлени терен маънасын тас этип бара. Бугюн эки гъашыкъны арасындагъы сююв деген гъайранлыкъ набы бите турагъан чыракъ йимик сѣнюп бара. Гъали жагъил улан да, къыз да бири-бирин интернетден, фейсбукдан, инстаграмдан излеп табалар, таныш болалар, уйленелер. Амма ялгъан сююв онча узакъгъа бармай, агълю аралыкълар бузулуп къала. Бу къувунлу гъал, бир замангъы бизин оьр даражалы жамиятыбыз бугюн нечик тѣбенлешгенин, идеология деген англав халкъ арада унутулгъанын аян эте. Шо саялы да, бугюн охувчулар, аслу гъалда яшѣрюмлер, охуп рази болардай, оланы элин, халкъын, ата-бабаларыны яхшы адатларын сюйме уйретеген, патриот ругъда тарбиялайгъан терен маъналы ва уьлгюлю чебер асарлар яратмакъны уллу агъамияты бар.

Белгили язывчубуз Магьаммат-Наби Халиловну «Къысमतны авур югю» деген романы бизин заманны шо талапларына толу кюйде жавап берегенине бир де шеклик этмейбиз. Романны бир-бир бѣлюклерин школада, оьрдеги классларда гечилеген программалагъа кьошса, кѣп пайдалы болажакъ эди.

Муртазали Бамматов, ана тилни муаллими,
Россия Федерацияны умуми билим беривдеги
Гьюрметли кьуллаукъчусу, «Халкъны сеси» деген
газетни баш редактору

М.-Н. Халилов кѳумукъ язывчулар булан Р. Гъамзатовну музейинде.

Пачалыкъ Думаны депутаты З.А. Аскендеров М.-Н. Халиловну Сали Сулейман деген китабын малим этив чарада.

М.-Н. Халилов Дагыгъыстан маданиятны белгили вакиллери булан.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – ПС802
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 5, 2026

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

ISSN 0235-0157

